

Антологія української готичної прози у двох томах Том I

Нічний привид Українська готична проза XIX сторіччя

На основі давньої української літератури і народної мітології постала в Україні романтична, або готична, фантастика. Романтики захоплювалися казками й містиккою, мітичні істоти заповнили українську поезію і прозу. Українська народна демонологія набула такої популярності, що захопила не тільки українських, а й російських та польських письменників. Ані в Росії, ані в Польщі не існувало такого багатства мітологічних образів і сюжетів. Справжнім вибухом стала поява Миколи Гоголя. Росія ще довго не могла заспокоїтися, порівнюючи життєрадісні, повні світла і розбуялої фантазії описи Малоросії з похмурими і неприємними описами Московії. Після «Вечорів на хуторі біля Диканьки» стало просто модно писати про відьом і чортів.

Близько до готичної новели стоять літературні казки та легенди й інколи досить важко провести між ними межу. Оригінальним українським внеском до скарбниці світової фантастичної

літератури є саме казкова або мітольогічна фантастика, написана з гумором, дотепністю, а деколи відчутне тут і кепкування автора над самим читачем. Цим наша фантастика досить близька до латиноамериканської. В деяких творах те, що описувалося як абсолютно правдиве, наприкінці оповідання може піддаватися сумніву.

До фантастичних легенд належать «Антін Михайлович Танський» Митрофана Александровича, «Дитяча могила» Миколи Костомарова, «Золота гора» Івана Бороздни та «Могила» Миколи Чайковського. На основі народних легенд створена повість Пантелеймона Куліша «Огняний змії» та оповідання «Коваль Захарко».

Оповідання Хоми Купрієнка, Володимира Росковшенка, Григорія Данилевського («Біс на вечорницях»), Ореста Сомова, Григорія Квітки-Основ'яненка та Олександра Стороженка — це зразки того магічного реалізму, який згодом позначився на творчості Валерія Шевчука. Вперше за півтора сторіччя були опубліковані новели Хоми Купрієнка в моїй антології «Огнений змії». Замовляючи у Москві фотоплівку його книги, я не гадав, що зустрінуся з оригінальним художником слова. Його оповідання дуже близькі за своєю манерою до новел японського письменника XVII ст. Іхара Сайкаку. Купрієнко, як і Сайкаку, йде до

фантастичного через свій типово романтичний темперамент, схильний до втечі від повсякденної реальності, що над ним тяжіє. Цю схильність у Купрієнка підсилює вплив фантастичної літератури німецьких романтиків, хоча в цілому письменник використовує українську демонологію. Фантастичне в нього має концептуальний, книжний, філософський характер, але відчувається також і смак до бурлеску, легкої тривіальності, до яскравої і соковитої мови, нахил до народних магічних вірувань та обрядів.

Дещо осібно стоїть трохи дивне оповідання Миколи Білевича (Юрка Юрченка) «Журавель». Тут усе на грані реального і казкового. Видіння і дійсність переплітаються дуже тісно. Журавель переконує селянина, що він така ж сама людина, а тому вважає за можливе посвататися до його доньки. Селянин бачить перед собою то журавля, то парубка. До кінця оповідання так і не з'ясовується, що то був за журавель і чи то справді журавель, чи перевертень. Подвійне прочитання веде до семантичної невизначеності, яку підсилює і вагання самого оповідача у виборі між реальним і надреальним поясненням. Незвичний тут уже сам образ журавля як фантастичного персонажа. Був би на його місці чорт, усе стало б на свої місця, усе було б традиційним і... банальним. Юрченко, а під цим псевдонімом заховався виходець із Закарпаття

Микола Білевич, який закінчив разом з Гоголем Ніжинську гімназію, видав цілу збірку фантастичних новел у двох випусках «Святочные вечера». На жаль, і ця книга, і сам автор випали з уваги наших дослідників.

Автором кількох фантастичних творів був і Євген Гребінка. «Страшний звір», «Місяць та сонце», «Мачуха й панночка» — твори дуже наближені до літературної казки. Зате в оповіданні «Ніжинський полковник Іван Золотаренко» присутній саме фантастичний елемент.

Ряд творів ХІХ ст. балансують на межі фантастики і реальності. Такою є невелика повість «Змій» А. Подолинського, де «змій», або «перелесник», який страшив цілий окіл, виявився потім перевдягнутим сільським парубком, який вдався до цих хитрощів, щоб здобути свою кохану. Подібні твори зарубіжні упорядники готичної новели охоче включають у свої антології.

Близькими до готичних є утопічні оповідання Григорія Данилевського та Миколи Костомарова. В першій половині ХІХ ст. утопічне оповідання Г. Данилевського було в нашій літературі єдиним. Та коли я натрапив на оповідання Миколи Костомарова «Скотий бунт», опубліковане у 1917 році, то відчув неабиякий стрес. Воно настільки сильно нагадує «Звірину ферму» Орвела, що можна запідозрити навіть пряме запозичення.

Галицька готична проза була значно похмуріша за ту, що творилася на великій Україні, а той факт, що оповідь часто велася від першої особи, надавав цим творам ознаки вірогідності. Інколи галицькі оповіді відзначалися алегоричністю і дидактикою та використовувалися як своєрідне повчання, оскільки творили їх священики. Таким є оповідання «Нічний супутник» Івана Наумовича, автора ще кількох оповідань про нечисту силу — «Данило Жужля», «Інклюз», «Казки о дурних чортах», «Фляжка».

Моторошну прозу Галичини ХІХ ст. представляють оповідання Івана Гавришкевича, Федора Заревича, Євгена Згарського, Івана Левицького, Івана Франка.

Років десять тому вийшла «Антологія українського жаху», яку упорядкував Василь Пахаренко, де наведені зразки моторошної прози від середньовіччя до нашого часу. З великим здивуванням я прочитав у післямові від упорядника, що «пропонована антологія, наскільки мені відомо — перше такого плану видання», хоча ще в 1990 р. я видав антологію української фантастики ХІХ ст. «Огнений змії», куди увійшли саме моторошні твори і саме цією антологією щедро скористався упорядник, жодного разу не пославшись «аткуда дравішкі». Під оповіданнями у моєму перекладі він, звичайно, мусів вказати ім'я

перекладача, хоч і без посилання на джерело, але коли я крім того ще й впізнав окремі україномовні твори у моїй редакції та довідки про авторів, знову ж без посилань на «Огненного змія», то мене це трохи здивувало. Виходить так, що упорядник, використавши мої матеріали, вдав, що йому про цю антологію нічого невідомо. Особливо мені припали до смаку такі ось фрази у біографічних довідках: «В. Росковшенко писав фантастичні оповідання й повісті. На сьогодні вдалося виявити деякі з них («Чарівниця», «Маруся», «Шапка», «Орендатор»)). Постає питання — кому ВДАЛОСЯ виявити? Адже це я їх розшукав у давній пресі. Я знайшов Гавришкевича і Купрієнка, і твори їхні В. Пахаренко подав у моїй редакції, а не в оригіналі, якого й на очі не бачив. А хто знайомий з текстами галицьких москвофілів (маю на увазі Гавришкевича), то знає, що редагування такого тексту займає стільки ж зусиль, що й переклад.

Ю. Винничук

Григорій Квітка-Основ'яненко

Народився 18. 11. 1778 р. у слободі поблизу Харкова у поміщицькій родині. Освіту здобув приватно і це, вочевидь, згодом відбилося на його творчості. Принаймні жодної іноземної мови він так ніколи й не вивчив. З 1793 по 1797 р. перебував на військовій службі, вийшовши у відставку в чині капітана. Літературну діяльність розпочав у 1816 р. з фейлетонів та віршів. З 1832-го став публікувати свої українські оповідання та повісті, в яких часто використовував фольклорні мотиви й казкові образи («Мертвецький Великдень», «От тобі і скарб», «Конотопська відьма», «Відьма»).

Помер письменник 8. 08. 1843 р. у Харкові.

Сучасники свідчать, що Квітка цікавився спиритизмом й охоче розповідав різні моторошні

історії. В журналі «Маяк» (1845, № 12) український письменник та етнограф М. Сементовський писав: «Прочитавши в «Маяку» про деякі незрозумілі для фізики духовні явища, я зараз же вирішив сповістити вам кілька не менш дивних явищ, які не можуть бути витлумачені жодними фізичними приписами, і тішуся, що тепер маю можливість представити їх увазі читачів.

Буваючи у покійного Григорія Федоровича Квітки, відомого в нашій літературі під іменем Основ'яненка, ми часто предметом наших розмов вибирали духовну сторону людини. Основ'яненко любив розповідати, сам пережив і знав багато подібних випадків. І ось два з них.

«Це трапилося влітку о восьмій вечора, — так почав Григорій Федорович. — Я сидів у світлиці і читав книгу: двері в маленьку мою кімнатку були відчинені; і все добре проглядалося. Цього ж дня я розмовляв з дружиною, жалкуючи, що довго не дістаю листів від сестри моєї, і подумки розгадував причини сього. Раптом, наче мене щось змусило подивитися в маленьку кімнатку, я побачив сестру мою в довгій білій сукні: обличчям бліда, мертва, вона стояла біля столу і вирізала з аркуша білого паперу хрест. Це надзвичайно мене розтривожило, я підвівся, щоб встати з канапи, але не зміг. Сестра відійшла від столу і двічі або тричі повільно пройшла по

кімнаті, вирізала хрест і раптом зникла, залишивши витинанку на столі. Сестра моя мешкала в селі за три версти від мене. Через кілька днів я дістав вістку, що сестра моя померла і, як я вирахував, саме о тій порі, коли її образ мені явився.

Товариш мій М. Ф. К. був одружений вдруге. Наприкінці третього місяця після весілля одного вечора зібралися до нього знайомі пограти в віст. М. Ф. посадив чоловіків за зелені столики у вітальні, де було тепліш і де також був присутній весь жіночий аеронаг. В залі нікого не було, тьмяно горіли дві свічки, та маятник велетенського настінного годинника порушував тишу.

Десь о дванадцятій годині молода дружина, залишивши гостей, вийшла до зали і, ступивши кілька кроків, упала без тями. Вмить усі збіглися до неї і, коли вона опритомніла, то почали розпитувати, що з нею таке було. Проте вона тоді нічого не пояснила, вирішивши від чоловіка приховати справжню причину свого переляку. Довірилася лише подругам.

— Коли я увійшла до зали, — розповідала вона, — то побачила за фортепіаном покійницю, першу дружину мого чоловіка.

Не бачивши її ніколи, вона описала, яке в неї було обличчя, яка сукня. Саме в такій сукні й було небіжку поховано.

— Не вірячи в подібні явища, я гадала, що то чийсь жарт, але коли підходила до фортепіана, привид рушив мені назустріч. Я втратила свідомість і упала».

Мертвецький Великдень

Був собі чоловік та жінка. Чоловіка звали Нечипором, а жінку Пріською. Вона була хорошого роду і одним одна дочка у батька, дуже багатого: була й скотинка, і усяка худоба, а сина не було, тільки дочка. Так батько її, подумавши, та узяв сироту, сього Нечипора, замість дитини, та й вигодував його, і доглядів, і до розуму доводив. А Нечипорів батько та був собі велика ледащичка: спився і звівся нінащо та колись під тином п'яний і одубів; жінка, що не мала нічого та й не вмiла робити, пішла попідвіконню; а хлоп'я за Христа ради узяв Прісьчин батько. Так що ж бо! Не дурно кажуть: недалеко відкотиться яблучко від яблуньки: у Нечипора була уся батькова натура. Злодіяка такий, що ні з чим не розминеться: і цигана обдурить, і старця обікраде; а пити? — так не переп'є його і Данилко, що у нашого пана живе та за його ридваном ззаду труситься у цвяхованому каптані, та у мережованім брилі; той здорово п'є, а Нечипір іще гірш його. Іще ж таки поки парубковав, то й сюди й туди: було, п'є ніч, гуляє, з

парубками бурлакує, а удень як скло перед хазяїном: і робить що треба, і послуха у всякім ділі, і поважа старого. Коли ж його на вольній або на вечорницях потасують добре... бо таке задьорне собі, що до усякого так у вічі лізе, як тая оса, так і зчепиться; ну, то й звісно, що йому щонайгірше і доставалось. Та ще на лихо собі був такий невеличкий, хирлявий, та й сили не більш було, як у сліпої попової кобили, що було не здужає у Пилипівку попівських хаптурок по селу возити. Так з ким не зчепиться, то усяк його попіб'є. А иноді проти лави один піде, так тут вже достанеться йому на горіхи, пику йому порозбивають, волосся пообривають, одержу порозривають, та таких йому тусанів надають, та так йому бельбахи повідбивають, що насилу удосвіта додому долізе.

Так що ж бо! Перед хазяїном відбрешеться: то ніччю роя ловив, так бджоли йому пику покусали; то відьма приходила ніччю хазяйських коров доїти, а він почав відгонити, а вона перекинулася собакою та кинулася на нього і одержу йому порвала і усього подряпала. То, було, старий і вірить і гоїть його, та ще від переляку, щоб не напав переполох, і горілочкою його підпоює. От нашому Нечипору і на руку ковінька! Лежить на печі, та оха, та горілочку потягує, а усі коло нього панькаються. А що ніхто й не знав, що він таке ледащо і таки зовсім нероба, то й оддали за нього Пріську. А як після сього

незабаром вмер і у неї батько, а там і мати, то й остався наш Нечипір сам собі господарем.

Недовго ж нагосподарював. У три годи рішивсь зовсім. Що була скотинка, позбував, земельку позакладавав, а грошики попропивав, а що було опріч того, те від недогляду попропадало само... П'є та краде, б'ється та позивається; а звісно, що тільки підеш з жалобами та з позивками, то вже й десяцькому дай, соцькому дай, писарю дай, отаману дай, а все-таки до волості відопруть (не їм же одним хліб їсти); а як, не дай Боже! та у ту пору набіжить засідатель та, борони Боже лихого часу, з письмоводителем: так тогді вже й зовсім пропав! Пишуть-пишуть, беруть-беруть, та тільки тогді пустять, як вже нічого й взяти; а то, коли zostались які вишкварки, так іще у суд запровадять, — ну! там уже і амініь. Так чи надовго ж то Нечипорові, при його дурній голові, стало усеї тестевої худоби? Фіть-фіть! Пішла по добрим людям та по шиночкам, а він звівсь нінащо.

Сердешна Пріська викупала його не десять разів і із-під калавуру, і із колоди, а раз прийшлося і з острога викупати. Вже який би не був, а усе він їй муж, нігде було дітись. А через таке лихо попереводила і в себе, що було у скрині із хорошої одежі, і намисто, і дукати, і хрести, і усякую худобу.

Журилась вона, журилась, далі треба за розум узятись, щоб з плечей усього не попропивав їй п'яниця. Нічого не кажучи, стала його у хаті запирати, а сама піде або баштан полоти, або коноплі брати, щоб було чим прогодуватись. Що ж? Вернеться додому, хата пустісінька! Проклятий Нечипір виліз у вікно, та й шукай його. Треба їй шатнутись по шинкам: де пояс заставлений, де шапка заложена, викупа, сердешна, на останні гроші! Далі знайде його де-небудь у шинку під лавою або під плотом; розбудить, розштовха, тягне додому, і виговорює, і лає, а сама, через таку лиху годину, тільки що плаче.

Далі, бачивши, що його й лайка не бере, і він знай своє товче — пити та і пити! — нічого робить, дума: хоч гріха на душу озьму, а вже не дам йому волі. Ото приволочивши його із корчми, защепнула двері та й каже:

— А що, Нечипоре? А до чого отсе ти мене довів? Лайки не слухаєш, горя мого не поважаєш, п'єш у свою голову; попропивав усю батьківщину, а через тебе і я свою материзну потратила, то платячи за тебе, то викупаючи тебе з шинків; а тепер довів, що мені тільки за старцями йти; була я і хорошого, чесного роду, а як утопила свою голову за тебе, прирощеного п'яницю, та по тобі і я стала послідніша усіх на селі. Хіба хочеш так пропасти, як і батько твій? Так пропадай же собі як

знаєш, а я знаю, що поки я жива, так не дам тобі волі шлятися та пиячити. Доки мені і терпіти? Через закон переступлю, а по-своєму зроблю. — Та засучивши рукави, каже: — Хоч гріх жінці мужа бити, а нехай Бог простить! — та з сим словом — черк його у пику, а далі удруге, утретє, удесяте, та за волосся, та тусанами — бо баба собі здорова була, а він такий, що ні на що і дивитись було; та ще перепивсь, так не здужав і скіпки підняти, не то щоб оборонитися від жінки.

А вона його б'є, а вона його тасує, та знай приговорює:

— Не пий, не п'янствуй, не пропивай худоби; сиди дома, заробляй чим-небудь та годуй і себе, і бідну жінку; ось так тобі, ось так тобі, бусурмену католицькому, гаспидському мужикові!..

Била, била, та аж утомилась, і сіла на лавку, і каже:

— А бодай тебе сей та той, що ти мене і до гріха довів і втомив мене нінащо. Устань, кажу тобі! (Бо вже сердешний Нечипір аж не зміг і стояти, та присів долю.) Устань та кланяйся жоні, щоб я тебе простила, що ти так мене втомив.

Нігде Нечипорові дітись! Кланяється, сердека, просить, щоб вона його простила за те, що втомилась, бивши його, і обіцяв уже не пити і не втікати а дому, хіба вона його куди пішле.

Відпочивши, Пріська помилувала мужика і каже:

— Не журись, сякий-такий сину! За битого двох небитих дають, та ще й не беруть. А коли не будеш слухати, то от тобі кажу, що ще буду бити, та опісля і панотцеві висповідуюсь, що проти закону пішла.

Еге, та наша Пріська направила мужика! Вже не то щоб не пив: не проливав козак, як де лучалася чарка; та тільки у кунпанії, чи на весіллі, чи на хрестинах; та вже не те, щоб йому шляться по шинкам та за чарку горілки чортякам душу віддавати: сидить вдома і з двора нічирк! Узявсь — нічого робити! — латати старі кожухи, стала й копійчина перепадати. Пріська усе збира, та радується, та й думає: з ледачого, мабуть, буде що-небудь і путнє.

Оттак пройшли Різдвяні м'ясниці, прийшла й масниця. Що то вже кортіло нашому Нечипорові, щоб то драла дати, та погуляти на останніх днях, так зовсім не можна: Пріська так реп'яхом за нього і держиться, і не можна йому без дозволу вийти з хати, а свита, і чоботи, і шапка у неї у скрині.

На саме пущання, що на піст, вона йому і каже:

— Піди лишень, Нечипоре, до служби, на сім тижні будеш говіти. Та гляди ж ти мені: щоб ти зараз з церкви і був тут. Коли прийдеш зараз, то дам

тобі обідати, бо в нас є й вареники: я придбала і масличка, і сметанки, а коли добра буду, то й чарку горілки дам, та й заговіємо, як довг велить. Коли ж зараз не вернешся та підеш куди пити, то от побожусь тобі, що такими товчениками тебе нагодую, що будеш мене довго тямити!

Пішов наш Нечипір, та тільки ж ми його й бачили! Налагодила Пріська і обідати, а його нема. Пообідавши, пішла до сусіди, далі вернулась додому, а його нема. Пополудновала сама, а його нема. Вийшла на вдвір'я, кожного, хто йде, питається: чи не бачили мужика? Ніхто не бачив. Уже й вечір, а його нема! Насилу вже, гульк! — лізе додому у пізній вечір ні живий ні мертвий і слова не промовить: язик одубів, і сам себе не тямить, і де він, і що він є таке на світі. Сопе та мовчить, й очей, що заплили йому горілкою, не розведе.

— Побила мене лиха година та нещаслива, — зараз гукнула на нього Пріська, — от із сим дурнем, п'яницею, волоцюгою! Де ти там у гаспида таскавсь? Іще навдивовижу, якось добрів і знайшов свою хату. Бач, як нарізався, що й слова не промовить! Бог дав людям пушання, щоб заговіли любенько з жінками та з діточками, а я за слізеньками світу не бачила, сидячи сама собі у хаті, як у темниці. Отже, далєбі тобі кажу, що знов приймусь за тебе, та так тебе повчу, що й довіку не

озьмешся за чарку. Так що ж бо: хоч йому кажи, хоч не кажи, він нічого і не тямить!

І правда ж бо була. Сидить Нечипір та тільки здиха, бо горілка з нього дух пре; мусить щось і сказати, так і рота не роззявить, і язика не поверне, неначе він йому повстяний; тільки, як той сич, лупа бровами, бо вже очей зовсім не видно: позападали і зліпилися.

Лаяла його жінка, лаяла на всі заставки, далі-таки, сяк не так, жалко його стало, бо усе він таки був їй муж, а тут же і пуцання: як таки не заговівши?

— Чи не хочеш вечеряти? — пита Пріська. — Чи ти тямиш, який сьогодні день? Чи так, як собака, і ляжеш?

А Нечипір мав щось сказати, та й не здужав, і тільки дужче засіп. А Пріська усе йому таки з вечерєю; постановила та й каже:

— На ж, от тобі макортет¹ з варениками; їж та лягай спати та уставай до вутрені, щоб ти мені говів на сім тижні. На, п'янице, от тобі й світло: повечеряй, погаси та й лягай, вже не рано. — Сес кажучи, постановила йому макортет з варениками і каганець, а сама, лягаючи спати, ще таки йому приказує: — Гляди ж, як повечеряєш, то онде у

¹ Макортет — макітра.

водянчику вода, пополоши гарненько рот, щоб не зосталося у роті сиру, щоб часом завтра, не хотючи, не оскоромився.

А далі, разів з п'ять тяжко здихнувши, повернулась і заснула.

Хоч Нечипір і кріпко п'яний був, а таки як запахли йому вареники, то й очуняв трохи, та за ложку, та у макортет, і став їх глитати. Що йому там жінка ні наказувала, він собі і байдуже: їсть собі, небога, та сопе на усю хату. Вже й жінка заснула, а він знай мота вареники... далі став куняти, а сам знай пха у горло... далі уложив руку у макортет... похилився... тут і каганець погас... захріп наш неборак на усю хату!

Скільки він там спав, хто його зна; аж ось, поворухнувшись, чує — дзвонять до церкви. Що тут робити? Він би і не пішов, так жінка загадала йому говіти, щоб неодмінно йшов до утрені. «Не послухати її, — дума собі, — так битиме за се, та битиме й за те, що я учора п'яний був; а як піду, то, може, за учорашню гульню, як стану проситись, то і змилосердиться. Піду!...»

От схопивсь швиденько, помацки знайшов шапку та й вийшов мерщій з хати, а про те, що жінка наказувала, щоб рот виполоскав, йому і невтямки було, та троха таки чи й чув він се учора.

Ніч була темна, а церква не з так далеко. Дивиться Нечипір, у церкві світиться і на дзвіниці

дзвонять у скликанчик, що на коромислі, звичайно як у піст. Він і став поспішати до церкви.

Увійшов у цвинтар, аж дітвори, дітвори... видимо-невидимо!.. Манюсінькі, та усе у білих сорочечках, та бігають круг церкви, та просяться у двері, та щебечуть, як тії циганчата, та лящать, кричать, порощать:

— Пусти, мамо, пусти, мамо, і мене на празник! Зачим мене породила, нехрещену схоронила, під порогом положила та й до себе не приймаєш!

— Тю на вашу голову! Показились діти, — сказав Нечипір, та не розглядаючи — швидш до дверей.

Постукав, йому і відчинили, він і ввійшов... Повнісінька церква людей! Він, не розглядаючи нічого, помоливсь, поклонивсь, як звичай велить, на усі сторони, положив шапку у куток, де завсіди клав, та й став біля крилоса і прислухається, що дяк чита. Понуривши голову, стоїть і слуха та й дума: «Що за недобра мати сталася з нашим дяком, паном Степаном? У нього був цапиний голосок, а се вже звівся, мов собака мурниче та ще й гугнявіє». Зирнув на нього збоку... носа нема, тільки сама ямка. Став пильніш придивлятися... «Господи, твоя воля! Та се не пан Степан... Се ще пан Олексій, що ще вмер тогді, як я ще підпарубочим був, та я ж і на похоронах його був і труну ніс».

Навдивовижу йому, що людей у церкві багацько, а ніхто не догадається, що чита мертвець: та й самому попові, мабуть, нужди мало, бо, чути, він у вівтарі щось собі мурниче з паламарем.

От Нечипір тому, що біля його стоїть, хотів про се казати, аж зирк! що за недобра мати! то стоїть біля нього Охрім Супоня, що ще торік вмер... Озирнувсь на другого — Юхим Кандзюбенко, з яким укупі парубковали і він після побоїв на вечорницях при ньому і вмер, та й суд виїжджав, і німець його потрошив. Оглянеться туди — і там мертвець, озирнеться сюди — і тут мертвець, куди не гляне, усе мерці, усе мерці, такі, що й недавно повмирали, і такі, що ще він тільки їх зазнав, були й такі, що й не можна їх і пізнати, хто він такий і є, бо не було ні носа, ні очей, ні вух, ні губів: тільки самі ямки у голові.

То трохи було Нечипір проспав свій хміль, а тепер як розглядив, у якій він кумпанії опинився, так і увесь хміль пропав і стало його трусити, мов на лихоманку, а циганський піт так і пройма... А то ж і не страшно, скажете, щоб живому чоловікові та попастись меж мерців? Чого тут доброго ждати? Зовсім видюща смерть!

Погляда наш Нечипір сюди, туди, дяк собі чита, а парахвіяни, як звичайно, тим часом куняють... От Нечипір і здумав утекти від них, та й став відступатись крадькома, та усе до дверей

ближче, усе ближче, вже кат бери і шапку, аби б голову цілу додому донести, бо, як там кажуть, не до поросят, коли свиню смалять, і тільки що відступивсь геть-геть, аж панотець гульк із вівтаря... А хто ж то й панотець? Отець Микита, що годів з десяток, або троха ще й не більш, як вже вмер!

От вийшовши він і каже:

— А нуте, панове-миряни, годі дрімати: от дяк уже дочитує до кінця, скоро випущу.

Прочхались мерці. Хто протира очі, у кого є, а хто тільки кістлявим пальцем проштрикує у носі ямки, замість кабаки, та й чхне. Нечипір дума: «Тепер не можна і втекти, щоб халепи від них не було. Недовго достояти, побачу, що вони тут робитимуть».

Аж ось пан Олексій покинув читати, та як загугнить зо своїми школярами, та усе-таки з мертвецями, та неначе з бочки як загули: «Христос воскрес!»), а отець Микита собі туди ж підтягує, та й пішов по церкві кадилом кадити, а народ як став від нього відступатись, так так і чути, як кістки хрустять.

Слуха Нечипір сю їх церемонію та й дума: «Оттак ти на пущання погуляй, як наші мерці, що з перепною забули, який сьогодні й день. Я добре п'яний був, а вони, мабуть, ще і гірш мене. Я таки тямлю, що тепер піст тільки ще починається, а їм

здається, що тепер Великдень. От не п'яні учора були? Замість говіння Великдень справляють! Справді, що з глузду поспивались, лежачи собі без усякої роботи».

Співа дяк, аж за боки беручись, а отець Микита підійшов до нього та й каже:

— Не все лишень виспівай, покидай дробину на той світ ченцям на монастирі, бо вже нерано.

От пан Олексій сюди-туди мах, і «во утриє ізбивах» якраз поспіло та й закінчив. А отець Микита вийшов та й каже:

— Слухайте, панове-миряни! Тепер христосуйте, та бережненько, щоб кістка об кістку останніх не порозбивали. Та й не розходьтесь: бо тепер нам не як торік, що натщесерце полягали по домовинах і нічим було розговоріть. От з того світу чоловік до нас на празник прийшов і вареників приніс, так він розділить на усю братію. Амінь!

Нечипір, се слухавши, бачить, що вже непереливки, і до нього черга дійшла, осміливсь, та сіп попа за ризи, та й каже:

— А що, паноче-честноче! не во гнів вам буде, що я вам скажу: чи ви, мабуть, учора для пуцання... тее-то... чи не підгуляли трохи, та, може, не зовсім проспались? Або, може, лежачи собі по домовинам, як, бува, у просі на печі, та

позабували і дні? Який тепер Великдень? Ще тільки чистий понеділок, що й ложки гуляють...

— Еге! Вам піст, вам чистий понеділок, — каже йому отець Микита, — а наш Великдень, бо за вами до церкви не дотовпишся, так ми у таке урем'я справляємо Великдень, як ви на тім світі лежите смертельно п'яні, що вас ніякими дзвонами до церков і не збудиш. Ти ж нам гляди, що приніс вареника, то усім розділи, щоб нам не натошака лягати по ямах.

— А де ж я вам їх озьму? — сказав Нечипір. — Не знать чого ви забажали, неначе вередлива жінка: дай того, чого нема. У якого сина є хоч піввареника?

— А он у тебе меж зубами стирчить якраз піввареника, — сказав отець Микита та кісткою, що зосталася йому замість пальця, як штрикне йому у рот, аж зуби забряжчали і трохи з десяток їх не розсипалось. — Гляди ж, не дівай ніде, доки потребую. — Сказав та й відвернувся порядок давати, бо уся громада, як тая хвиля, насунула з попом цілуватись.

Повернув Нечипір язиком у роті... аж так і є: намацав піввареника, що застряло у кутніх зубах. «Що тут мені на світі робити? — дума собі. — Се біда! Отто я був кріпко п'яний, та їв вареники, та над ними й заснув, не проковтнувши останнього. А морока, та й годі! Се мені такого лиха наробила не

хто як моя Пріська! На якого трясця вона мені їх давала? А бодай вас з жінками! На якого гаспида вони вигадали вареники? Хто їх видумав ліпити? Який нечистий звелів їх на пуцання їсти? Який басурмен вигдав їх п'яному давати? Ох, се усе наші жіночки! Від них нам усе лихо! Через свою і я тепер пропадаю... як таки піввареником усіх обділити? Та лучче усього — утечу. Тепер їм не до мене. Пролізу промеж них, то ніхто мене і не кинеється, хоч би й сам отець Микита, що тільки й зна цілується зо своїми парахвіянами».

Оттак собі подумавши, і став назад протовплюватися. Так що ж, сердека! Куди ні піткнеться, так усюди народ лавою і валить до попа, що ні пропхатися йому меж ними, ні просунутись ні жодною мірою не можна. Він би і посилковавсь, так боїться, що як якого дуже пхне, так щоб, бува, кістки не порозсипались і щоб йому знову такої пені не було, як у шинку, як то раз напившись дуже, та зчепився з шинкарем, та потовк йому усі пляшки і усі чарки, а опісля й приплативсь, троха чи не сорок алтин; а як — дума собі — розсиплю якого мерця, так, може, і карбованцем не відбудеш. Сікався-сікався, щоб просунутись, далі бачить, що непереливки, став собі, опустив руки, понурих голову та й дума: «Ну, кат вас бери! що буде, то й буде! Буду дивитися на вашу кумедію». От дивиться, що тільки вони роблять: той лізе і

втирається, а вже і губів нема, тільки самі зуби стирчать, а у іншого і зубів нема, сама пасть, що інша голова йому у рот улізе; та все ж то до попа, та все замість того, щоб цмокнутись, як поцілуєшся, а тут тільки кістка об кістку: стук-стук! А як пішли молодиці та дівчата, так наш Нечипір добре посміявсь: інша йде і дума, що на ній і досі очіпок парчевий, а він вже не то що полиняв, і зовсім розсипався, що й ниток вже не дуже густо залишилося; а ще таки вихиляється та озирається, і щоб дивилися на неї люди, що яка-то вона хороша у парчевому очіпкові, знай поводить головою, що аж рипить на кістках, неначе хвіртка на поржавілих завісах. А ось дівка дума, що вона й тепер ще хороша, і чорнява, і повновида, і рум'яна, як була на сім світі; тільки вже в неї носа нема, одної губи не питає, очі позападали, брови повилазили, замість гладесеньких та повнесеньких щік стали жовті, сухі, позморщувані, як тая губка, що у греків у бакалейній лавці меж хвигами та родзинками продається; на голові волосся повилазило і замість кіс шматочки від скиндячок позоставались; оттака підійде до попа, та, щоб поцілуватись з ним, протягне губу, та й засоромиться, — бач би то соромно дівці цілуватись — та і втреться кістлявою рукою, бо вже ні одежі, ні сорочки не залишилось, усе повідлежувало; то, гляди, попхнуть її ззаду, щоб мерщій кінчала, то вона знов до попа... та мерщій:

стук! кістка об кістку! та й засоромиться іще гірше, і ті ямки, де колись були очі, закриє рукою та, похиливши голову, і біжить назад; та як ще пробирається побіля того парубка, з котрим вона на сім світі женихалася, а він її, щоб згадала старовину, за тую плахтину — смик! то вона ще й дужче засоромиться і ховається промеж людей... А Нечипір на сее усе дививсь, та покивав головою, та й дума: «Горбатого і могила не справить. Які були на сім світі, такі є й там. Дівчача натура усюди однаковісінька: промеж людей, так і соромиться, нехай же на самоті, так — ну!...»

Далі став і об собі він думати та гадати: «Що мені на світі робити? Прийшлось у лиха грати з сим гаспидським вареником! Проковтнув би його, та й кінець ділу; так гріх, піст зайшов. Викинути? Так отець Микита казав, щоб я його ніде не дівав, а не послухати його, то ще, опріч біди, заставить себе у решеті возити, та й покуту накіне, що й наш живий отець Павло не відчита...» Аж ось дивиться — приятель його, Радько Похиленко, стоїть окреме усіх у куточку та дріма. Нечипір собі й дума: «Підійду лишень до нього та порозпитаюсь, чи не можна як-небудь від них і навіткача; бо він ще тільки годів з п'ять як вмер, то ще, може, не дуже з ними з'якшався і, може, за живим швидше руку потягне». От і підійшов та й каже:

— Здоров, Радько! Чи ще мене не забув?

— Здоров, Нечипоре, — каже Радько, — як тебе й забути? Я й тепер часто згадую, як то ми з тобою на тім світі гуляли.

— А як собі поживаєш?

— Та зо всячиною. Як там кажуть: часом з квасом, порою з водою. Добре ви, живі люди, робите, що не дуже сікаєтесь на наш світ.

— А що? Хіба у вас не так, як у нас? — спитав Ничипір.

— Ні, братику! — казав Радько. — Тут вже увірвалась нитка. Воно б то для кого й добре: лежи скільки хоч, панщини не загадують, за подушне не тягнуть, отамана катма, жінка не гризе голови й моркви не скромадить, робота ніякої, ні об їжі, ні об одежі не вбивайся... усе, усе-таки добре, та ба! Ні з ким бесіди водити, ні з ким слова промовити. Гробаки, та жаби, та усяка погань; от більш і нема нікого.

— Адже ви часто навідуєтесь і на наш світ?

— Та то вже, братику, з нудьги. Лежиш собі та й споминаєш: як у кого була жінка, то й думаєш, як то вона, сердешна, собі поживає? От і випірнеш на ваш світ; аж гульк! у твоїй хаті та вже инший хазяїн, і все не так, як при тобі було: і господарство не туди йде; і об тобі вже ніякої пам'яті нема, тільки що у граматці записаний; і діточки твої, як сиріточки: і голенькі, і босі, і голодні, і терплять від вітчима та від нових дітей. От і озьме серце, зараз

сонній жінці і надаєш тусанів: нехай возиться зо знахурками та з ворожками. Оттак і парубоцтво кинеться підглядати за своїми дівчатами, що божилися, що поки жива буду, любитиму тебе, а ти вмреш, і я за тобою, щоб і лежати укупі. Ти, як дурень, вмер, та ждеш її, ждеш з московський місяць — нема!.. Гульк на ваш світ! А вона вже й заміж пішла, і у колисці колише дитину, або, дівуючи, з другими перекидається та регочеться, а часом і тебе недобрим словом спомина... Нічого робить. Почухаєшся та й засядеш під плотом, поки йтиме з вечорниць, та тут їй пустиш яку-небудь мару, щоб з ляку трясця схопила... Коли ж инший був гуляка, що без чарки його і за живіт брало, от і здума: «Піду хоч подивлюсь, як добрі люди на тім світі п'ють...» Прийде, так що ж? Усе не те, що при йому було: замість шинкаря сидить ціловальник, не у церкві його згадуючи; замість осьмухи, вже йде кварта, та й горілка розведена більш як наполовину, і ціна не людська. От із серця що йому робити? Католицького бузувіра, ціловальника, учистить по лисині або патли обірве, що він і не зна, відкіль йому і біда сталася; каторжного головою у діжку догори ногами поставить; анцихристову посудину усю переб'є, народ із кабака розжене і таку славу наведе, що й невсипущий п'яниця три дня не посміє ногою у кабак ступити.

— Отсе ти, Радько, добре нагадав про горілку, — казав йому Нечипір. — Чи не хоч по чарці, ради вашого празника? Ходім до мене, у мене є добра горілка. — Се ж Нечипір, кажучи, брехав; який син у нього і крапля була у господі? Одно те, що ні за що було сього добра й купити, а друге, що й Пріська не таківська була, щоб держати горілку дома, бо Нечипір добравсь би до неї, де б вона не була захована; а се Радька він підмовляв, аби б тільки з церкви вийти, а там би він і чкурнув, нехай би його Радько опісля позивав за брехню. Так що ж бо! І тут сердешному Нечипорові невдача! Радько йому, кріпко здихнувши, каже:

— Ні, братику, ні! Сього вже й не згадує. Рада б мама за пана, так пан не бере. Пішов би за тою чаркою не то що до тебе, та хоч би і за десять верстов, так що ж! куди я її питиму? Бач, живота катма! У горло віллю, а вона й вибіжить, і мені смаку не дасть, тільки добро занашу; нехай зостається вона добрим людям...

— Так ке лишень, понюхаймо кабаки; ось вийдім з церкви, — казав Нечипір, усе-таки піднімаючись на хитрощі.

— І сього добра не вживаю. Віддячують тут добре за сюю поваду.

— Як так?

— А от як, от бач, я здорово нюхав кабаку та тім світі, так ось мені повнісінький ніс гробаків, та

так, братику, лискочуть і вдень і вночі, що не то що, по усій домовині місця не знайдеш. Свербить у носі та й свербить, а не чхнеш.

— Бач, як у вас поводитьься, — дивувався Нечипір. — Так хіба є кара у вас за гріхи?

— Де-то вже нема! — каже Радько. — За кабаку ніс відвіча; от я ж таки любив тягнути горілочку, так усі кишки разом і пропали, так що хоч відерко улий, то не зостанеться ні краплі. Хто охочий був битись, тому зараз кулаки повідпадають і руки скандзюбить у три погібелі. А жінкам, братику, жінкам, так що то достається! Овва! Яка була цокотуха та щебетуха, так тільки що піткнеться на наш світ, та й дума б то по старовині, щоб і тут пащикувати, та прийметься за зводи та за переводи; а тут їй зараз у рот і сіла жаба, та й квака, та так учепиться за язик та за піднебіння, що ні якою силою її і не відірвеш. А котора, не тільки молодиця, та й дівчина, коли була моргуха, та очицями поводила чи на парубків, чи хоч і на нашого братчика, та кожному нищечком признавалася, що тільки його одного любить, а зо усяким женихалася; а коли жінка, та від мужика другим сорочки мила... та стьожки у комір давала, та й друге що-небудь... так таким вже зараз очі й пропали, а замість їх у ямках гробаки аж кишать, брови повилазять та й друге-всяке, так що сором і у

люди показатись. Є тут усім халепа! Або котра жінка проти закону піде, та стане мужика вчити...

— Так що такий? — мерщій перехопив Нечипір.

— Та що? Звісно: катюзі по заслuzі; язика, щоб на мужика не гримала достається своє: жаба у нього ввіп'ється, а руки поскорчує та позводить, так що й коваль молотом не порозправляє.

— Знаєш же що, Прокіпович? — став прохати Нечипір Радька. — Будь ласкав, згадай, що колись і я тобі на нашому світі був у пригоді: ходім, зділай милость, на часинку до мене додому, та отсе усе, яка у вас наука є усяким жінкам, розкажи моїй Присьці, чи не схаменулась би вона хоч трохи, та чи не перестала б вона мною орудувати, та мені волі не давати, та мене вчити. Тільки на часинку ходім, я тобі велике спасибі скажу і дуже буду дякувати.

— Ні, Нечипоре, ти мене хочеш під манастир підвести. Я вже бачу твою думку та гадку. Ти тільки хочеш мене одурити, аби б я тебе вивів із церкви, а там ти і згинеш з очей, та й шукай вітра в полі. Ні, братику, не піду і тебе не пущу; бо й я радісінський твого вареника хоч покуштувати. Відколи я вмер, то ще вареника й не бачив. На проводиносять сюди на гроби чимало чого: чи куті, чи буханців, чи крашанок, чи пирогів; так нічого з того нашому братчикові і не достається за вашими попами та дяками. Тоді і наш отець

Микита, виглядаючи на те, що діється на кладовищі, тільки посмоктує, та поплямкує, та аж об поли б'ється руками: що б то робив? По бороді тече, а у рот не попаде. А наш брат так і мовчи. Так бач, як мені тебе пустити, коли я від тебе маю розговоріть вареником? Ні, козаче! викинь із голови, щоб відсіля втекти. Мовчи та диш, а то щоб і тебе на локшину не покришили.

— Ну, ще я тебе хочу спитати, — подумавши, каже Нечипір, — покажи мені, будь ласкав, де тут мій тесть або теща; я ще в них хочу прохатись, чи не заступились би вони за мене хоч трохи, щоб я тут не пропав від вас, так що й сердешна жінка не знатиме, де я і дінусь.

— Тесть або теща? — сказав Радько. — Поминай їх як звали. Вони, бач, вийшли з нашої парахвії, хоч і тутечка лежать. Вони, знаєш, усе вередували на тім світі: усе старцям подавали, та бідних зодягали, та з неймуцим посліднім куском хліба розділялись, так їх усі старці і облягли, та їх щодень, щоніч усе й забавляють: то Лазаря, то Сквородині псалми їм співають, а вони, лежачи, потішаються і від нас зовсім відцуралися, а про ваш світ не хочуть і споминати. Старому таки, тільки що очі сюди показав, дали спершу добру прочуханку, що втопив свою дочку, віддавши її за таке ледащо, як ти, не во гнів тобі сеє слово, та опісля і помилували; так ти їх не побачиш з нами. Тож і

батько твій не сього приходу, а жидівського, бо п'яний під тиним дуба дав, так його з нашої ревізії склучили.

Почухався Нечипір після такої розмови кріпко та й каже собі нищечком: «А щоб ви виздыхали з вашою вигадкою їсти вареники!» — та, понуривши голову, став думати, як би то від них відкрутитись. От думав-думав та й надумав, та з радощів аж вуса собі розгладив: «Добре ж, їстимете трясця, а не вареник».

От, як перецілувались усі, та й не розходяться, ждуть розговин. Отець Микита звелів дякові гасити свічки, а книжки і усе поскладати, як було, а сам узяв Нечипора за руку та й повів з церкви і каже:

— А нуте, панове-миряни! ходіть за нами, будемо розговлятись.

От, як повиходили усі і позамикали і церкву, і цвинтар і зійшли на кладовище, отець Микита й каже:

— Ану, чоловіче з того світу, виймай свій гостинець, та гляди, щоб ти вділив його кожному по частині: мені, попові, звісно, учетверо проти простого, дякові удвоє, паламареві у півтори проти простого; а затим і старому, і малому, усім порівну; і щоб ні одному ні більш, ні менш; коли ж гаразд не поділиш, що кому не стане або кому більш, а іншому менш буде, то тут тобі і амінь! Таки тут тебе і розірвемо на манесенькі кусочки. От що!

— Та що се за напасть така? — гукнув на них Нечипір, як розглядив, що тут, до чого прийдеться, можна й драла дати. — Як таки можна таким манесеньким кусочком вареника та усю вашу громаду обділити? Се, бачу, тільки ваші вигадки, пеня московська, щоб мене занастити! Ходім лишень до ратуші та збудімо писаря, та хоч і він зо мною учора цупко п'яний був, та вже, мабуть, і проспавсь, так він нам на рахівниці розлічить, що не можна таким кусочком усіх вас обділити.

— Але! Нам нічого до писаря, — зашипіла уся громада. — Він уже нам не суть начальник, ми тут старші!

— Коли ж ви тут старші, так цур же вам! — крикнув на них Нечипір, та як позасучує рукава, як стулить кулаки, як кинеться у кучу, щоб пробитись меж ними та дати драла додому... так що ж! Бачиться, й б'є, ще й дуже б'є: кого по пиці бежа, кого у груди тасує і ногами товче... так, сердека, тільки собі кулаки позбивав і трохи ніг своїх об їх ноги не порозламував, а їх нічого і не дошкулив, бо, звісно, кістка! що кістці зробиш? Таки нічогісінько! Тільки ще гірш їх розсердив... бо як кинулись усі на нього, як заревуть:

— Так утікать? Ось ми тобі дамо! Діли ж, сякий-такий сину! А не то ось ми тут тебе розірвемо на шматочки.

Прийшлося Нечипорові зовсім пропадати! Вже не видумає, що йому і діяти, та з переляку став проситись:

— Пустіте, батечки-голубчики, пустіте! Ой, не давіть же мене вашими холодними кістками... О, та й змерз же я, але так і трушусь. Будьте ласкаві: винесіть мені шапку, забув у церкві, вуха так померзли, що не то що!

— Яка тобі шапка? — відозвались до нього мерці. — Роби своє діло, бач, вже нерано!

— Те-те-те-те! Тепер догадавсь! — шепнув собі Нечипір та й глянув на зорі, аж Віз уже докочується геть-геть; от, розгладивши вуса, каже їм: — Бачу тепер, люди добрі, що з вами нічого робити; я було хотів пожартувать, аж бачу, ви сього не любите. Коли ділити, так ділити. А кажіть: хто над вами тут є отаман чи який старший?

— Нема нікого старшого, ми тут усі рівні! — загули мерці.

— Так хто ж зна, скільки є тут вас? — питав Нечипір.

— Діли без ліку. Тоді побачимо, як кому не стане.

— Цур дурня, та масла грудка! — гукнув Нечипір, усе поглядаючи на зорі. — Як вас кат розбере: інший, може, по дві долі хвататиме на мою голову. Без ліку не хочу: лічіть, тогді й

ділитиму. — Та відвернувся від них, узявсь у боки, як комісар, та й ходить меж ними.

— Та доки сього буде? — загули мерці. — Не буде тобі ліку, лічи сам.

— Лиха матері вам! — каже Нечипір. — Лічи, коли ж я ліків не знаю. Двадцяттеро-десяттеро налічу, а далі й тпру! Ну, так покличте ж з ратуші писаря, так той вас перелічить. — Та, усміхнувшись, і каже нищечком: «Нагайкою, як у степу косарів».

— Е! Та ти бо ще й торгуєшся? — зашипіла громада. — Діли мерщій, а то ми тебе поділимо!

— А щоб ви виздыхали! — розсердившись, налаяв їх Нечипір. — Як же вас тут у громаді усіх мені поділити? Сідайте лишень усі купами: старі до старих, молоді до молодих, діди особе, і баби особе, і парубки, і дівчата...

— А парубкам з дівчатами сідати? — питав один парубок, вискаливши зуби.

— Ось я вам дам до дівчат! Але й тут у вас женихання на думці. Геть! — прикрикнув на парубоцтво грізно. — Сідай окреме і дівчата окреме.

— О бодай тебе розсудило! — зашипіли усі дівчата.

Аж тільки забряжчали кістки, як почали мерці усаджуватись, та усе купа біля купи. Старі діди й баби ще таки нарізно посідали; а що молодиці, дівчата, та таки й чоловіки, які ще не дуже старі

були, а що найбільш парубоцтво, так вже так промеж собою помішались, що й розібрати їх не можна було. Та підняли промеж себе іграшки та сміхотню, раді, що докупки зібрались та так, що скільки старі та й сам отець Микита їх не зупиняли, так нічого і не зроблять, а наш Нечипір і не боронить. «Нехай-нехай!» — дума собі, та ще й рад, що вони гудуть, як тії бджоли.

Тільки що ті усаджувались, аж та дівтора, що бігала круг церкви, сюди ж присипала і сікаються до Нечипора і знай своє товчуть:

— Нас мати породила, нехрещених схоронила, під порогом положила... давай і нам, дядьку, вареника, а як не даси, залоскочемо у смерть...

— А зась, циганчата! — крикнув на них Нечипір та аж тупнув ногою. — Чіп відсіля! ви не сього приходу. Чого доброго є вас багацько таких, що й попід плотами покидані, і у глечиках потоплені, та як мені усіх обділяти, так се в мене не тільки вареника, та й волосся не стане...

— Зовсім! Обділяй мерщій! — заклекотіла мерцівська громада, посідавши й утихомирившись...

— Добре, коли зовсім! — відозвався Нечипір, ще таки поглядівши на зорі. — Ви зовсім, от і я скоро зовсім. — От і став попід ногами на снігу ськати, та й знайшов скіпочку, виковиряв нею того

піввареника, показує їм і каже: — Натє ж, люди добрі! та знайте мою добрість. Глядіте ж, їжте не спісачи, щоб котрий ще не подавивсь; то ще мені біда буде: приїде суд з лікарем вас свідчити, та ще скажуть, що я вас отруїв, та прикинуть пеню, що й копою не відбудеш. Натє ж! — Та й став розщипувати вареник і приказує: — Отсе одному, отсе другому, отсе третьому...

— Кукуруіку! — заспівав півень...

Шарасть! Розсипались наші мерці, і кістки забряжчали, неначе хто мішок п'ятаків висипав!..

Дивиться Нечипір: нема ні отця Микити, ні пана дяка, ні старих, ні молодих, ні дівчат, ні парубків... zostались самі гроби на кладовищі, як і учора були.

— Цур палічча! — закричав Нечипір, сєє бачачи. Се ж він знарощне їх до третіх півнів і манив, бо чув від старих людей, що тільки самі чортяки від першого півня щезають; а що відьми, мерці, упирі, вовкулаки і усяка нечисть шляються до других, а інші і до третіх півнів. От він тільки їх і дожидав.

— Фіть, фіть! — подивившись по усім усядам, чи не зоставсь котрий на сім світі, Нечипір посвистав та й каже: — А що? наїлись вареників? Не здивуйте. Мусили мене занапастить, тепер натщесерце спочивайте, та вже більш мене не заманите... Що ж мені тепер робити? Піти додому,

жінка не повірить, що їй буду розказувати, та ще й попіб'є, думаючи, що, може, я де по шинках ходив. До церков, поки живі попи задзвонять, ще не швидко, ляжу тут спати та й спатиму; задзвонять, я тут і є.

От собі приліг на горбику, якраз біля хвіртки, куди народ у цвинтар йде, згорнувся та й захріп собі гарненько.

Спав-спав, аж ось чує, що його сіпають і таскають то сюди, то туди. От йому і здається, що се його мерці рвуть на шматки, та спросоння давай якомога кричати: «кукуріку» та «кукуріку!», щоб мерці щезли від нього та порозсипались, думаючи, що то півень кричить! Далі чує, що круг нього люди возяться та регочуться, і хоч його й смикають, та не рвуть на шматки, а ще й говорять:

— Нечипоре!.. Устань... устань!

От він очима — луп! аж — зирк! перед ним піп... та вже не отець Микита, а отець Павло, живий піп, і дяк, пан Степан, і усі люди, скільки їх тут ні бачить, усе живі люди, і сусіди, і приятелі його; а тут і писар з ратуші, з котрим він учора добре заговляв.

Устав наш сердека і очі продира, і чухається, і не зна, що йому казати, що його і піп і уся громада лають, і п'яницею узивають, і що цілу ніч шлявся, та так, де припало, там і валяється.

— Але, п'яниця! — далі, надумавшись, каже їм Нечипір. — Тут не п'яниця, а ось мені яке привидіння було. Ось слухайте лишень і ви, панотче, і ви, люди добрі.

І почав їм усе розказувати, як пішов до утрени, і що тут з ним було, і як мерці хотіли його розірвати за вареник, і як півень заспівав, і як вони пропали, і як він тут заснув...

— Та не слухайте його, п'яниці! — загомонів на нього панотець, бачачи, що увесь народ около нього обступив і, пороззявлявши роти, слухають його. — Не слухайте, се він перепивсь та сп'яну химери погнав.

— Та які тут, панотче, химери, іменно так було, як я кажу. Ось відімкніте лишень церкву, то й знайдете там мою шапку. Вона там, мерці не дали мені її і узяти, я ж кажу, що вона там. Я не лазив пак у вікно, щоб її знарощне там положити. Та й лучче роздивітесь по церкві, чи нема якої шкоди...

От і відімкнули церкву, ввійшли, аж справді, де казав Нечипір, що положив шапку, там вона й є, а по церкві усе було справно і не можна було примітити, щоб мерці уночі тут були.

Що то дивувалися люди з розповіді Нечипора! А найбільш отся шапка, хоч кому, так навдивовижу була: як пак таки вона б зайшла у церкву, якби не він її заніс? а як би він її заніс, якби церква не відчинена була? а хто ж її уночі відчинив і хто

дзвонив? От і стало бути, що се мерці так порались. Так і старі люди говорять, що було колись у якимсь селі якомусь-то чоловікові такеє ж привидіння, що думав на утрєню прийти, аж прийшов... мерці служать собі по-своєму та у піст справляють Великдень. Та воно ж так і є: у нас піст, а в них Великдень. Отже і Ничипору мерці казали, що коли ж їм і справляти Великдень, як не тогді, як церква і дзвони гуляють, а люди після пущання смертельно п'яні...

Іван Барщевський

Народився 1794 р. у Білорусії на Полоччині в селі Россохи в родині греко-католицького

священника, українця Борщевського, який був родом з Холмицини. Освіту отримав у Полоцькій єзуїтській академії. Багато подорожував по Білорусії та Україні, писав вірші, малював. З початку 1840-х років жив у Петербурзі, де служив у військовому відомстві. У справах служби побував у Франції, Англії та Фінляндії.

Останні роки Барщевський провів в Україні, на Житомирщині, де також публікувався у місцевій пресі. Серед знайомих Барщевського були Тарас Шевченко, Адам Міцкевич, Микола Гоголь та Григорій Данилевський.

Барщевський писав трьома мовами: польською та українською — прозу, а білоруською створив кілька віршів. У своїх творах щедро використовував білоруські та українські легенди. У 1844 р. у польськомовному петербурзькому журналі «Niezabudka» помістив повість «Дерев'яний Дідок і жінка-комаха», того ж року вийшов і перший томик найвідомішої його повісті «Шляхтич Завальня» («Szlachcic Zawalnia»), а всього було чотири невеличких томики. У книзі «Proza i wierszy» (Kijów, 1849) з'явилося оповідання «Душа не в своєму тілі».

Творчість Барщевського за життя залишалася поза увагою критиків, щойно по смерті 1851 р. про неї стали згадувати, залучаючи автора як до польської, так і до білоруської літератури.

Юліан Тувім помістив окремі оповідання Барщевського до «Антології польської фантастики».

Усі оповідання подаються в перекладі упорядника.

Душа не в своєму тілі

Широкі простори Волині переважно покриті лісами, на заході ж очам відкриваються степи і зовсім інші краєвиди. Через околиці і містечко Чуднів пливе Цецора; на західних і східних берегах цієї річки здіймаються високі дикі скелі, мовби руїни давніх часів, і здається, що їх наче мури піднесла сама природа, щоби відмежувати Полісся від ситої і плодючої землі. Від Чуднова геть аж до кордонів Поділля — повсюди влітку можна бачити ниви, засіяні буйною пшеницею; тут земля без великих зусиль орача дає багатий врожай. Хоч мешканці цих околиць забезпечені всім, що тільки вони потребують, проте і серед них сльози, тривога, страждання зустрічаються як і всюди; немає справжнього щастя, нема раю на цій землі.

Холера, важка азійська хвороба, охопила східну частину Європи і в 1847 році переходила з місця на місце, прямуючи на північ і на захід; і цій карі Божій всюди передувала надзвичайна тривога.

На початку червня 1848 року,² в саму спеку, з'явилася вона на Волині і була в окремих місцинах жахливою; в містечку Чуднові і в околицях опісля цієї жахливої біди багато зосталося бідних удів і сиріт.

Восени, коли небезпека тої страшної епідемії зникла, в будинку шляхтича Н. зібралися сусіди, і серед них пан Зенон, який, мандруючи цими краями, познайомився з привітним господарем. В цьому гурті почалася розмова про холеру, про небіжчиків і про тих, хто очуняв; гості, мовби морці на березі після страхітливої морської бурі, згадували друзів і знайомих, що зникли у вирі, і тих, кому Бог дозволив виплисти на берег, щоби ще продовжувати пілігримку свого життя.

— Шкода Самотницького, — промовив один з гостей. — Гарний був чоловік! Як він старався допомагати тим, хто мучився від тієї хвороби, а сам помер без нагляду, бо жив у самотності на хуторі, де тільки дерева шумлять над дахом.

— Звідки, Матвію, в тебе такі звістки? Самотницький і тепер живий-здоровий на тім же хуторі. Я недавно сам його бачив.

² Згідно тодішньої преси, епідемія холери на Волині лютувала також у 1848 р.

— Я знаю, що хтось там живе, але не він, я ж бо знав його добре. Був це чоловік високого зросту, світловолосий, досить вродливий, а цей — зовсім інший, зростом куди нижчий, худий, чорнявий і, здається, навіть старший.

— Це Самотницький. Справді, нижчий, інший з лиця, адже він цілком переінівав тіло, а як це сталась, знаю тільки я.

— Які ж бо ти дива оповідаєш, пане Миколо, — проказав господар. — Всім нам цікаво знати, яким це чином може чоловік змінити свій вигляд.

— Річ неможлива, незрозуміла, надзвичайна і нечувана, але власне так і було.

— Проте розтлумач нам цю загадку! — зашуміли всі гості. — Адже ніхто з нас розгадати її не може.

— І я таємницю не зрозумів у всіх деталях, але про те тільки розкажу, що бачив, і про те, що він сам недавно розказував.

Під час тої лютої холери, знаєте самі, Самотницький був хоробрішим за самих лікарів, він ризикував, на будь-який заклик летів, тільки б порятувати людей: хворих натирав якимись таємничими ліками і давав щось випити, і такі це мало добрі наслідки, що жоден не помер з тих, кого він відвідав.

Чуднівський міщанин, один з моїх знайомих, розказав мені про таку дивну пригоду. Його дружина раптово відчула сильний біль всередині, і щойно з'явилися всі ознаки тої страшної хвороби, він помчав до нашого чудового лікаря благати допомоги. Коли ж лікар прибув на хутір, то остовпів, уражений незрозумілим видовищем: на дворі перед самою брамою побачив Самотницького; той скидався на небіжчика: руки і ноги були не підвладні йому, очі розкриті, обличчя бліде; мертве тіло, відірвавшись від землі, рухалося, і здавалося, що якась невидима сила кидала цей труп у всі боки. Міщанин хотів уже тікати звідти, але почув голос: «Почекай хвилину, спочатку треба, щоб ти моє тіло намастив ліками і врятував від пошесті, тоді буду готовий йти з тобою». За кілька хвилин тіло стало на ноги, здоровий Самотницький поправив на собі одяг і запропонував: «Ну, тепер підемо, знаю, чого ти прийшов: дружина твоя виздоровіє». І дійсно, потаємними своїми ліками він поставив її на ноги за пару годин.

А ось яким чином цей дивний лікар, що оберігав себе і рятував інших, потрапив у велике нещастя. Одного дня, коли він, збираючись йти до хворих, намастив своє тіло, щоби застерегтися від пошесті, одна особа, яку він міцно любив, десь в далекій стороні важко захворіла на холеру. Самотницький це побачив, адже говорять, що душа,

коли її не обтяжує тіло, далеко бачить і чує. Він був дуже стривожений, і навіть забувся, що з його тілом може трапитися нещастя, коли не сховати його у безвітряному закутку. Залишивши тіло біля воріт хутора, полетів, щоби якнайшвидше встигнути з потаємними ліками. Згодом, вирятувавши милу йому особу і повернувшись додому, він вже не побачив свого тіла, яке люди знайшли та поховали, вважаючи, що він помер від пошесті. Бідний Самотницький без тіла був невидимим, нікому не міг і слова сказати, адже, чуючи його голос, всі жахалися від страху, вважаючи, що з ними розмовляє дух. Не маючи змоги довідатися, де поділося його тіло, він блукав тривалий час невидимим, нарешті знайшов на дорозі якийсь труп, з якого щойно душа вилетіла, примусив своїми потаємними ліками циркулювати кров, вліз у чуже тіло, повернувся на свій хутір і тепер живе собі там самотою: ніхто його не впізнає, всі вважають його небіжчиком.

— Краще б зробив, — промовив господар, — коли б вже відійшов назавжди на той світ, ніж блукати по землі в чужому тілі.

— Хоче чи не хоче, — промовив Микола, — але напевно буде мучитись на землі і чекати поки проб'є година, призначена Богом.

Коли вони так розмовляли, відчинились раптом двері, і ввійшов хтось незнайомий: обличчя

темне, похмуре, зовсім безкровне, жодного почуття на нім не було, ніс тонкий, покритий сухою шкірою, губи без кольору, очі без виразу, і, здається, мряка якась їх окутала. З пліч незнайомця спадав сурдут, вкриваючи його схудле тіло.

— Так, пане Миколо, — почав він повільним і монотонним голосом, — я той самий Самотницький, про якого ти щойно говорив. Чуже тіло — тягар мені на цьому світі, не варте воно моїх клопотів, але очі душі далеко бачать і вуха далеко чують: знаю, про що ти тепер говорив; спасибі, що про мене згадав; чоловік у моєму стані не зустрине на землі ні знайомих, ні друзів.

Всі мовчки позирали на зажурену, небачену досі постать. Мовчання порушив Микола:

— Рятуючи інших від смерті, ти сам потрапив у більше нещастя, ніж смерть.

— Ніхто з них не винен, що я так мучусь.

— Я колись у Вільні знав Самотницького, — промовив Зенон. — Може, ти маєш там кузена?

— Це я сам, але не такий, яким був колись.

— Чи давно живеш у цих краях?

— Вже декілька років; і туди, де був, не повернуся: тепер ніхто мене там не пізнає. І вона не пізнає, — не повірить, не пошкодує, буде сміятися, як з божевільного.

— Багато різних випробовувань було в твоєму житті?

— Дослідник шукає тайни, біда шукає дослідника. Зеноне, коли віриш, що я той самий, якого ти знав колись у Вільні, прийди завтра в мою халупу — в мене є про що розказати і про що попросити. Прощайте. Думайте про мене, як вам заманеться.

Після його відходу гості в задумі зиркали одне на одного, не розуміючи як так, що голос належить і справді Самотницькому, а зовнішність зовсім інша.

— Бачите, сусіди? — промовив Микола. — Як вам цей гість? Все справджується, про що я вам недавно говорив: обличчя, губи, ніс, очі, волосся і все те, що має це тіло, — не його власне, але він той самий Самотницький, адже і сам себе так назвав і те, що я говорив, підтвердив.

— Але здається, — сказав Матвій, — що його не прийняли на тому світі, та й мусив знову повернутися на землю, адже він немов небіжчик. Немає в нім життя.

— Дивний гість, — промовив господар. — Я не затримував його, адже, кажучи щиро, його візит мовби з тамтого світу, викликав у мене якесь незрозуміле почуття.

Весь той вечір сусіди гомоніли про Самотницького.

День був осінній, небо похмуре, шуміли дерева над почорнілим дахом хутора, вітер піднімав у повітря жовте листя. Самотницький нерухомо сидів біля вікна, немов дерев'яний ідол. Зенон зайшов у хату, зупинився і довго дивився на господаря, нарешті, щоби отямити його, гість проказав уголос:

— Як ся маєте, пане Самотницький?

І той раптово, немов сон одігнавши, скочив з місця і промовив:

— Спасибі, що мене відвідав. Я не привітав такого дорогого гостя, адже був у цей час вельми далеко.

— Напевно, десь в далекому минулому? Приємно інколи ті краї думкою провідати.

— Правда, тут гірше, але там, де я був, минуле і сучасне завжди одноманітні: Аделя зі спокійним обличчям, з милою усмішкою бавиться в колі веселих гостей — цей розказує їй, що чув, той — що прочитав, який новий твір вийшов з друку, про відомих письменників, про літературну славу, як крутиться то сюди, то туди Колесо Фортуни, що відбувається у великому світі. І ніхто там про мене не згадав, і Аделя, говорячи то з цим, то з тим, про мене — ні слова.

— Це звичайна річ: час стирає надписи на твердому мармурі, а людську пам'ять легкий вітерець розвіє, мала хмарка затулить.

— І я цього хотів, гадаючи, що в далеких краях нові місцини, живописні краєвиди та випробування змінять мої думки і бажання: побував у степах, бачив чудеса, вдивлявся в тайни природи, — проте хмари і степові вітри не розвіяли, не затулили моїх спогадів.

— Ти не перемінив своїх відчуттів, але, напевно, використовував різні відкриття у тих краях, які раніше не знав. Хотів би і я дещо довідатися з того.

— Які вигоди я мав тут? Бачиш, який я тепер? Коли я потрапив сюди, то віддав перевагу помірному клімату, роздоллю плодючих теренів, розкоші розквітлих садів, привітності і доброти мешканців. Проте через декілька місяців захотілось мені більше пізнати: я перш за все забажав побувати в Умані, побачити чудовий Софіївський сад, прославлений у поезії Трембецького,³ адже він в моїй уяві постав земним раєм; я мандрував без

³ Трембецький Станіслав (1739–1812) — придворний поет останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа Понятовського. Писав байки, сатири, оди, поеми, панегірики. Автор поеми «Софіївка».

великих зусиль, і наприкінці травня побачив уже просторі степи України. Знайомлячись із вулицями міста Умані, я згадував про ті страшні звірства, які відбувалися тут в часи нападу гайдамаків. Шукаючи сад, я, довідавшись від тамтешніх мешканців дорогу до нього, пішов туди через високі красиві ворота, помітив ставок, який з двох боків був закритою гористою місцевістю, лісовою гущавиною і виблискував у тиші, мов люстро.

Оглянувши статуї з білого мармуру, що стояли біля води, я пішов правим боком далі, любуючись щоразу новими видами; приємно дивитися на розквітлу весною природу, а понадто, коли її мистецтвом, старанням і зусиллями доводять до ідеалу; там все тепер вабить людське око. Бачив вирубані в диких, зарослих скелях печери, бачив гомінливі кришталні води на імшистім дикім камінні, бачив у чистих джерелах рибу, яка виблискувала золотом і сріблом. Там луги і пагорби, укриті вабливими барвами, в кущах чути спів солов'їв, бачив там чарівний палац Психеї та дивний острів богині Каліпсо; там зустрінеш все, що тільки може створити уява.

Самотній, блукав я по саду. День був ясний, і все цвіло, немов у раю, тільки мої думки охопила скорбота. Майбутнє і минуле, ніби дві чорні хмари, висіли переді мною і за мною, якимсь сумне передчуття уплелось в мої мрії; я бажав бачити

тільки терня, вважаючи, що його сотворила природа тільки для того, щоб я зупиняв свій погляд на ньому впродовж усієї мандрівки мого життя.

Сказавши це, Самотницький замовк, і здавалося, знову завмер: знерухоміла його постать, і на обличчі, ніби дерев'яним, не було жодного руху. Зенон, не бачивши ознак життя, позирав на нього з тривогою; якийсь час ще тривала мовчанка, нарешті, немов прокинувшись від летаргійного сну, той почав знову оповідати:

— Засновник Софіївського саду, володіючи велетенськими маєтками, хотів цей сад з його кришталевими водами і квітучими долинами перетворити на пенати грецьких богів; і це сталося серед розлогих степів України, де раніше оку не було за що зачепитися.

Є за декілька миль від Умані і за декілька верст від містечка Теплика ще один сад — Гайнарівський, як назвали його тутешні мешканці. Засновник цього саду, пан Гайнар, поселившись в українських степах, інакше дивився на світ. Не збирався нікого здивувати чарівним виглядом, не піклувався про славу; інші в нього були думки, інша мета.

Наблизившись до тієї місцини, я не помітив жодної живої душі, а в тіні садових дерев всюди панувала тиша, тільки іноді шуміли на вітрі гілки. У вишняку я помітив кілька вуликів, біля яких

відпочивав у затінку дерев якийсь чоловік, поряд на траві сидів хлопець: помітивши мене, відразу ж розбудив господаря. Був той уже в літах, худий, смаглявий, проникливим оком з-під густих брів позирав на мене. Наблизившись до нього, я попросив дозволу оглянути сад і познайомитися з місцевістю.

— Мій сад, — сказав він, — нагадує дику лісову гущавину, тут нема нічого, що б могло привабити око.

— Наслідування природи, — відповів я, — значно краще заняття, ніж будь-яка найвитонченіша обробка.

— Про це я зовсім не думаю, в мене інші наміри.

— Набагато більше може бути користі від того, що проголосить Найвища думка, аніж наслідування чого-небудь. Я, вперше відвідавши ці краї, хотів би побачити те, що не зустрінеш в інших місцинах.

Він повів мене вузькими стежками, немов лабіринтом, обабіч були глибокі яруги і ями, береги яких заросли густим верболозом і високою травою; де-не-де вода була вкрита зеленою цвіллю, величезні п'явки снували тут і там, якась мряка висіла над похмурою і дикою просторінню; в повітрі була надзвичайна вільгість, ніби після нежданого дощу, хоча день був спекотний.

— Невже то природа, — спитав я, — додала цим місцинам такий похмурий та дикий вигляд? І яка може бути з того користь?

— В неозорих степах України родюча і щедра земля, але через кліматичні умови часто буває недорід. У цих краях панують вітри і незвичайна спека, сонце випалює не тільки ниви, але і трави в низьких ярах, та так, що немає випасу, і влітку худоба без паші і води. Я працював багато років, копаючи ці ями і рови, саджаючи дерева і кущі, щоби затримати вільгість; і вже багато зробив, вода з мого саду, розливаючись далі, забезпечує потреби околиці і містечка Теплика. Чоловік, який незмінно йде до мети, не тільки землю, але і атмосферу може змінити.

Так оповідаючи, ми вийшли на відкритішу місцевість в другій частині саду і зупинилися біля квадратного ставка, що мав ушир і вздовж біля десяти сажнів, а прозора вода була темно-жовтої барви, наче задимлений топаз.

— Тут формуються мінеральні води, — продовжував розповідь господар, — хоч вони темно-жовтої барви, але прозорі, як найчистіший криштал, і нема в них тих страшних істот, які можна побачити через збільшувальне скло в кожній краплі звичайної води.

Дізнавшись, що я зібрався до Одеси, господар сказав, що хотів би передати через мене якусь невеличку річ.

— З великою охотою, коли не займе багато місця.

Пан Гайнар покликав до себе хлопця і наказав йому принести чотири маленькі пляшечки і паперові пуделка, згодом повів мене у глиб яру, де у затінку з-під пагорба витікали два чисті струмки, немов дві стрічки з чистого срібла, і за кілька кроків знову ховалися під землею. Спочатку він наповнив дві пляшечки з одного струмка, сипнув якихось порошоків — і вода раптово стала сапфірової барви, згодом з другого струмка наповнив інші дві пляшечки, куди сипнув іншого порошку, вода набрала красивої кармінової барви; потім добре закоркував усі чотири пляшечки і подав мені зі словами:

— Коли будеш в Одесі, познайомишся там з панам Рильцем. То чоловік вельми учений, присвятив своє життя дослідженню таємниць природи. Я посилаю йому дві пляшечки цієї кольорової рідини, а дві з такою ж водою візьми собі. Ця вода дуже корисна і велика у ній таємниця ховається. Проте довідаєшся про це не від мене, а від пана Рильця.

Залишивши українські степи, я помандрував на Поділля, а звідти добрався до Чорного моря, до

самої Одеси. Відшукавши пана Рильця, я повідомив йому, що привіз гостинець від Гайнара.

— О-о, ці кольорові води мені вельми потрібні, — втішився він.

Будинок пана Рильця стояв за півверсти від міста, весь оточений акаціями. У кімнаті, де ми розмовляли, було кілька старих стільців, дві старосвітські дубові шафи і два дубові столи; на одному з них лежали якісь купки різнобарвного піску, кавалки звапнілих раковин, кістки, скелети якихось риб, гадів, звірів та птахів, малюнки страшних почвар, дивних небачених істот; на другому столі — книги у старій і новій оправі. Пан Рилець сказав:

— Ось це моє самотнє житло; за вікні — краєвид бурхливого моря; я люблю тут іноді слухати шум хвиль, дивитися на ці чорні пінисті вали і на гурти білих майок, що злітають у повітря; я люблю читати поезію наших українських пророків. В мене є книжка Богдана Залеського,⁴ з яким ніхто не зрівняється в легкості і красі вірша; є чудова народна повість Мальчевського «Марія»;⁵ є

⁴ Залеський Юзеф Богдан (1802–1886) — польськомовний поет-романтик, для якого Україна і її люд стали предметом любові і ностальгії.

⁵ Мальчевський Антін (1793–1826) — польськомовний

вірші Гоцинського, ⁶ пісні Падури, ⁷ повість Костянтина Пйотровського «Юлія Потоцька»,⁸ де в страшних, але правдивих малюнках описані козацькі війни. Проте поетів читаю тільки щоби розвіяти печальні думки, а щоденна моя праця — дослідження природи минулого; допомагають мені в цьому купи землі, кістки, скелети, черепи. Кольорова вода, яку ти привіз, мені необхідна. Ось сапфірова — це вода холоду, вона все збирає та стискає; червона вода — вода вогню, вона усе оживляє. Завтра почну випробування, коли тобі цікаво побачити чудеса, приходь до мене, довідаєшся про таємницю вод і чудову їхню міць.

поет-романтик. Походив з Волині. Автор поеми «Марія. Українська повість».

⁶ Гоцинський Северин (1801–1876) — польськомовний поет-романтик. Родом з України. Найвидатніший його твір — поема «Канівський замок», в якій описані часи гайдамаччини.

⁷ Падура Томаш (1801–1871) — польськомовний та українськомовний поет. Вивчав і використовував у своїй творчості український фольклор.

⁸ *Пйотровський* Константин — польськомовний поет і перекладач. Автор виданого в 1836 р. у Бердичеві збірника віршів.

Потім ми довго ще розмовляли з паном Рильцем про Україну, про Гайнара і його сад і про мої мандри Поділлям. Так розмовляли ми до пізнього вечора.

Наступного дня я застав пана Рильця, коли він працював з кольоровим піском і різними кістками, які трошив, перебирав, відокремлював від них якісь частини та розкладав на столі.

— Солоні хвилі, які розбушувалися колись, — сказав він, — вийшли з високих берегів, залили весь простір земної кулі і залишили водяних істот на вічний спомин у товщі землі, у вапнякових скелях і на високих горах. Учені, зустрічаючи це диво, бачать сліди минулого життя і заглиблюються у таємницю буття, намагаючись витлумачити ці ієрогліфи; час міряють вони тисячоліттями; сягаючи в саму сиву давнину. Але даремні їхні старання: глибінь землі, гори та скелі — це трупи минулих сторіч, холодні і німі, вони не розкажуть їм ні про початок, ні про поступ віків, ні про зміни в житті, ні про кінець свій. Щоби побачити загублений світ, треба воскресити, оживити і дослідити його таємниці, знайти початок і кінець усього. У кожному епоху природа — непрочитана книга; щасливий, хто добре роздивився світ, у якому живе, і воскресить частку минулого.

Згодом пан Рилець підвівся зі стільця, запалив дві свічки, вийняв із шафи скляні слоїки різних

форм, порошки поклав на стіл (одні з них були з якимсь металевим блиском, інші — з кришталевим, ще були сірі, чорні, червоні) і сказав мені:

— Тепер будемо досліджувати таємницю та силу кольорових вод, що ти привіз мені від пана Гайнара: побачиш їхню силу, побачиш диво воскресіння істот, які тисячі років лежали непорушно у своїх скелястих могилах; побачиш і тих, кого людське око не помічає, а мікроскопи ледве тільки помічають їхні рух та форму.

Сказавши це, він вийшов за двері і за хвилину повернувся з хлопчиною.

— Це мій слуга, глухий і німий, — пояснив господар. — Загалом, мені саме такий і потрібен: не чує моїх розмов і не розкаже тим, кому це не треба знати; я радий, що знайшов собі такого помічника.

Він наказав хлопцеві наповнити водою наготовлений посуд, а згодом почав досліди. Спочатку поставив на стіл миску, в якій була солоня морська вода і дві запалені свічки; я підступив ближче, щоби краще бачити. Учений сипнув до миски жменю потовченого вапняку, який складався зі скам'янілих раковин та дрібних морських істот. Якийсь час він мовчки вдивлявся у воду, змішану з вапном, потім влив туди декілька крапель сапфірової води — і в місці неждано заворушилося, заклекотіло; за кілька хвилин він додав туди краплю червоної води і промовив:

— Дивися тепер.

Я побачив живих вустриць і всіляких равликів: вони розкривали і закривали свої шкаралупки; якісь водяні павуки, рибки, маленькі раки і жуки різних кольорів снували туди й сюди.

— І в морі тепер багато що змінилося, — витлумачив він, — риба, вустриці, равлики та інші істоти стали вже не такі, як раніше.

Потім дав знак хлопцеві, щоби замість миски поставив велику мідницю, в якій було трохи води, і влив туди сірої та зеленої рідини, додав якогось тлущу та густої, мов смола, олії, сипнув дві жмені землі і дві жмені товченого вапняку, перемішав усе і капнув туди кілька крапель сапфірової води. У мідниці вирувало, здіймалися і лускали пухирі; газ, прикрий, задушливий, наповнив повітря. Учений додав туди ще декілька крапель червоної води — вибухнув вогонь і почулося сичання. А коли полум'я згасло, я побачив повну мідницю страхітливих гадів; їх очі світилися кривавим блиском. Дивлячись на цих страшних почвар, пан Рилець промовив:

— Це страховища минулого, в них прокинулося життя, з'явилася і отрута смертельна; біда, коли торкнешся їх рукою: окремі з них можуть завдати невиліковних ран, інші вбивають на смерть. Але воскрешати цих монстрів минулого треба

заради того, щоби у порівнянні з сучасним поколінням краще пізнати світ новий і старий.

Сказавши це, він поклав на стіл аркуш білого паперу, розсипав на ньому різнобарвний порошок, попірסקав сапфіровою і червоною водою — і на папері, як на хмарі, з'явилися красиві веселки. І раптом звідти злетіли чудесні барвисті мотилі: вони снували у повітрі, а згодом обліпили стіни і вікна і скидалися на дивовижні квіти. Пан Рилець промовив:

— Це краса і оздоба молодого світу. Мотилі чарують, захоплюють око; перли, рубіни і алмази виблискують на крилах; колись у них не було таких красивих кольорів.

Вже біля опівночі за допомогою тих кольорових вод оживляв пан Рилець все нові і нові істоти: серед них я бачив стоногих, стооких, стоголових страховищ, описати їхні жахливі рухи та дивні постаті — річ неможлива.

— Я воскресив, оживив природу допотопних віків, — продовжував далі вчений, — ти бачив морські істоти, бачив отруйних гадів, бачив красивих мотилів. Дивися тепер, у що знову все це перетворилося: замість раковин, плазунів і страшних гадів — земля та кавалки вапняку. Де ж ті золоті, схожі на коштовне каміння мотилі? Тільки пилок зостався по них: те, що пережило свій вік, жити не може; непереможний час владарює над цим

світом. Одна, одна тільки Саламандра безсмертна, вона — чистий вогонь, і світло цього вогню вічно світити буде. Але той, хто досліджує природу, повинен воскрешати її хоч на короткий час — ця наука в самотньому моєму житті найприємніша для мене забава. Таким чином я ховаюся від юрби. Проте в мене тут є друзі, з якими я іноді ділюся думками; наступної неділі запрошу їх на вечір, приходь і ти до мене, приємно проведемо час серед гарних людей.

Отак ми розмовляли аж до півночі; і я, пізно повернувшись додому, довго не міг заснути: перед очима стояли гади, живі плазуни та мотилі.

Наступного дня я піднявся рано, поставив на стіл дві пляшечки гайнарівських вод, почав дивитися на їхні живі, чудові кольори, міркуючи про їхню міць, яку не так давно бачив у дії; з приємністю мріяв про тайни, про чудеса, які можна повідомити світу з допомогою цього скарбу. Солодкі мрії опановували мною і в час прогулянки за містом на березі моря. Але ах! Не передбачив я того, що людська мудрість, яка розкриває тайни світу, може закінчитися великою бідою, великими стражданнями.

Прийшла неділя, настав призначений вечір; я поспішив до пана Рильця. Йшов туди пішки; вибило сьому: на темних вулицях подекуди тьмяно світили ліхтарі; небо було погідне, тільки холодний

вітер дув з море. Підходячи до його хати, почув я страшний шум морських хвиль, а у вікнах помітив світло запалених свічок.

Мене зустрів німий лакей і відчинив двері. Тут дивне видовище відкрилося перед очима: п'ятеро гостей високого зросту і пан Рилець стояли коло столу, тримаючи в руках повні келихи, з яких бухав вогонь, при цьому всі разом кричали:

— Хай славиться Саламандра!

Вони вихилили келихи, а мені здалося, що випили чисте полум'я. Побачивши мене, господар промовив:

— Ти спізнився і не випив з нами полум'я на славу Саламандрі, жменя попелу якої — ланка, а воскресіння і життя — безконечний ланцюг.

Сказавши це, він налив келих, підпалив його, і я, вигукнувши «хай славиться Саламандра!», випив, аби не відрізняться від решти гостей і догодити господарю.

Потім пан Рилець дістав з шафи кольорові воді Гайнара, наказав німому хлопцеві наповнити мідницю та інший посуд водою і в присутності своїх гостей знову почав із землі і потовченого вапняку воскрешати раків, гадів, мотилів та інші істоти; коли всі із здивуванням побачили оживлі допотопні істоти, він наказав змінити воду, принести листя з дерев і трави.

— Подивимося тепер на сучасність, — промовив він, — одна вода червоного кольору покаже нам найдрібніші істоти краще, ніж найдосконаліші мікроскопи.

Він влив одну краплю в мидницю з морською водою, і там на наших очах з'явилася безліч дивних і страхітливих істот, які на очах починали рости, потім діставав звідти жахливих почвар, клав на стіл: вони нагадували риб, морських тварин, ящірок і крокодилів. Те ж саме учинив потім з криничною водою — й інші з'явилися монстри. Розклавши на столі листя дерев і траву, він покропив усе червоною водою, і тут з'явився невидимий світ у надзвичайних, фантастичних постатях: крилаті дракони, сфінкси, кентаври і гідри почали кружляти по широкому столу; тривога пронизала серця глядачів.

Ці та інші досліди тривали до самої півночі, а коли пробило другу ночі, ми розійшлися по домівках.

За час мого перебування в Одесі я ще кілька разів відвідував будинок пана Рильця, адже мене бавило його товариство і вчені розмови. Коли перед від'їздом я завітав до нього востаннє, щоби попрощатися та подякувати за ласку, він, даючи мені дві пляшечки зі спиртовим настоєм, а дві з олійками та дещо зі своїх порошоків, застеріг:

— В тебе тепер води Гайнара і все, що потрібне для дослідження природи — воскрешай же минуле, викликай з могил померлі істоти; вивчай тайни всіх минулих сторіч і теперішнього світу, — і всюди побачиш чудеса, які іншим і не снилися; побачиш руку Творця, але не переступай межі, не досліджуй дух, адже тут потрібно вищу силу, тут потрібна прозорливість. Не забувай, що ти людина, не віддаляйся від свого тіла без волі Того, хто тебе з ним з'єднав, і оком своєї душі не вдивляйся в іншу душу.

Зеноне! Я не послухався, залишив без уваги ці перестороги, зробив інакше; той скарб, який маю, ту міць кольорових вод я використовував на інше; я забув про минуле і про майбутнє, хотів уже сьогодні бути в раю у цьому житті, на цій землі хотів бачити Духа в образі ангела. Я запізнався з Аделею, вона стала для моєї душі тим богом, тим ідеалом, якого я шукав на цьому світі. Блукаючи степами і дикими скелями на березі Тетерева, думав я про неї, про неї мріяв; душа моя без неї спокійною бути не може, я відділився від тіла, забув про своє тіло, забув і про земне життя, — загубив себе. Зеноне, в далекій стороні, коли хто з моїх давніх знайомих питає про мене, скажи, що живе, але життя його страхітливе. Але і сам я хутко залишу цей край, покину це чуже тіло де-небудь на чужій землі.

Самотницький замовк. Зенон поглянув на нього з жалем у серці; не міг нагадати йому про надію, адже його надія згасла назавжди; пообіцяв тільки виконати його прохання. І Самотницький знову подався у мандри.

Дерев'яний Дідок і жінка-комаха

Сонце вже сховалася на заході, небо було чисте, повітря тихе, в лісі лунали милозвучні і дикі співи пташок; наближалась пора нічлігу, і я поспішав якнайшвидше залишити терен лісів. Вийшовши у поле, помічаю на пагорбі привабливий шляхетський будинок, на урожайних нивах доспівало золоте колосся, і велика череда корів, мукаючи, поверталася з паші. Знаючи щиро поліську гостинність, повернув туди на спочинок після цілоденної мандрівки.

Бачу чоловіка, що повертається з поля, вже літнього, із засмаглим обличчям, у капоті з сірого домотканого сукна, голова сива, на обличчі спокій і бадьорість.

Здогадавшись, що це господар, вітаюся і благаю, щоб був ласкавий дозволити відпочити з дороги до наступного дня.

— Прощу, прощу, — щиро відповідає він. — Тепер день довгий, можна, не поспішаючи, багато пройти. Пан Біг, напевно, направив у Полоцьк,

відсіль ще сорок верст дороги через пустки і піщані сосняки. Одному, а ще пішки, і тяжко, і недобре йти темною ніччю.

Коли підходили до хати, два великі собаки зустріли нас на обійсті і насторожено зиркали на мене.

— Не лякайся, — каже господар, — чоловіка вони не зачеплять, але диких звірів близько не підпустять і худобі найкращі вартові, в нашому господарстві такі собаки вельми потрібні: безліч вовків і ведмедів не раз нападали на сусідські обори.

Він завів мене до світлиці, де були стіл, стільці та інші речі своєї роботи з берези, прості, але зручні. На стінах висіли ікони. А на шафі у кутку я помітив якусь дерев'яну голову, що була носом і лисиною схожа на Сократа; обличчя мав поколоте, пошарпане і подекуди обсмалене.

З городу прийшла господиня, оточена дітьми; старша дочка, яка звалася Анеля, мала чорне волосся, струнку постать, живий погляд; природа її наділила так щедро, що жодні прикраси і шовки до її вроди нічого б додати не змогли. З великою приємністю дивився я на цю щасливу сім'ю.

— Ти з нашого повіту чи здалека прийшов? — спиталася господиня.

— Мені з дитинства знайомі околиці Полоцька, але, шукаючи долі, я прожив багато

років далеко, тепер відвідую ці краї. О! Які великі зміни бачу, тільки гори і ліси зберегли свій давній вигляд.

— А як давно залишив рідний край?

— Вже тому вісімнадцятий рік.

Господар, зиркнувши на мене, сказав:

— Здається, що я тебе колись бачив тут, але прізвище не можу згадати.

Я назвав йому прізвище, він з радістю схопив мене за руку і сказав:

— Я Зборовський, ми були колись шкільними товаришами.

І тут пішла довга розмова про щасливе минуле, про юних товаришів і вчителів полоцьких шкіл, про знайомих, хто і коли покинув рідний край.

Згодом пан Зборовський зняв з шафи дерев'яний бюст і сказав:

— А чи цього Дідка пам'ятаєш? Давніше він краще виглядав, коли, висунувшись з-за стіни через вузьке віконце, давав нам поради і перестороги. А тепер можеш бачити з його обличчя, скільки він мусів витерпіти, поки потрапив сюди до мене. Він для мене дорога пам'ятка. Дивлячись на нього, я згадую ті мудрі перестороги і повторюю їх своїм дітям. Мій маленький синок добре знає, що дозволяє і що забороняє Дерев'яний Дідок.

— О! Цей Дідок мусив пережити неабиякі злигодні після того, як розпрощався з монастирським дахом. Жорстоко його світ привітав: голова просвердлена, очі виколоті, вуса обсмалені. Люди не люблять правди, але, напевно, він, мандруючи світом, голосу не подавав і нікого не ображав доріканнями. Людям важко догодити, може, покутував за те, що мовчав. Розкажу про його мандри і про інші дивні випадки, про які чув від осіб, що живуть з нами по сусідству. А зараз подорожньому слід перекусити.

Зібрали стіл, подали горілку і закуску. Анеля дістала з полиці спілу малину, яку зібрала в саду, і чудові яблука. Коли привітний господар частував і припрошував мене вечеряти, відкрилися двері, спираючись на палицю, увійшов якийсь старигань. Був то колись огрядний і міцний чоловік, але тягар років згорбив його високу постать.

— Як ся маєте, пані ротмістре? В добрий час приходите. Рекомендую вам милого гостя, мого колишнього шкільного колегу, який далеко десь мандрував і тепер через багато років відвідав свою вітчизну.

Незабаром вже і самовар принесли, налили чаю.

— Слухай тепер, — сказав пан Зборовський мені, — розкажу тобі про дивні випадки з Дерев'яним Дідком.

Діти, хоч, може, не раз чули цю розповідь, з цікавістю обсіли батька.

Що трапилося з дерев'яним дідком

Коли єзуїтські будівлі у Полоцьку, перебудовували згідно нового розпорядження,⁹ то викинули разом із різним непотребом і цього бідного Дідка. Засипаний вапном і битою цеглою, лежав він на подвір'ї, колір волосся і обличчя його вже змінився від дощів і спеки; робітники, найняті розчищати ту місцину, викопали його з-під сміття і принесли до свого господаря-купця, гадаючи, що, може, він на що-небудь йому придасться. Купець задумано поглянув на Дідка і вирішивши, що це, напевно, бюст якогось великого чоловіка, покликав до себе фактора,¹⁰ жида Залмана, та поцікавився, що значить цей Дерев'яний бюст. Може, він має риси князя або якого давнього мислителя.

— Знаю добре, — усміхаючись, сказав Залман, — що не князь це, ані мудрець, але ця

⁹ У 1820 р. царський уряд заборонив діяльність єзуїтів у Росії.

¹⁰ Фактор — посередник, від *лат.* factor — той, хто виконує.

голова, коли виглядала з-за муру, то говорила, і кажуть, що іноді вельми розумно, я це й сам бачив.

— Говорила? Що за лихо! Дерев'яна голова! Напевно, то якісь чари?

— А може, і чари. Навіщо вона вам? Віддайте мені, я за неї заплачу.

— Хочеш, як бачу, мене обдурити. Дурниці мелеш. Дерев'яна голова говорила! Бути цього не може.

І тут до розмови жида з купцем втрутився хтось, вбраний за новою модою, може, який урядовець або вчитель, і, дивлячись на Дерев'яного Дідка, сказав:

— Це голова грецького філософа Сократа, я читав про нього і бачив його портрет, схожий на це обличчя. Він багато страждань прийняв від своєї дружини Ксантипи і за правду, яку говорив світу, зазнав горя.

Купець, радіючи, що знайшов такий скарб — бюст великого Сократа, про розум якого колись чув, одігнав жида від Дідка і вирішив мати його у своєму сільському будинку, адже його дружина Євфимія була схожа на Ксантипу.

Вже через кілька днів Дерев'яний Дідок з купцем переїхали у село за декілька десятків верст від Полоцька, господар вніс його в будинок і з гордістю пояснив дружині, що це бюст славного грецького мудреця.

Євфимія глянула на Дідка скоса:

— Це страховище дерев'яне бородою і носом схоже на тебе. Чи варто було волочити його з собою?

Марно чоловік переконував, що це великий раритет, нещасний Дідок мусив бути викинутий з будинку і ночувати під голим небом. Але, на щастя, прийшов приятель сусід і заспокоїв Єфимію, довівши їй, що це обличчя нічого огидного в собі не має, можливо, це бюст якогось відлюдника або ченця, який колись жив побожно, а тому і заслужив пошану.

Євфимія нарешті згодилася залишити в хаті Дідка, проте не раз плювала на нього, називаючи страховищем, і завжди зиркала лютим оком. Господар розтлумачив своєму приятелю, що це бюст знаменитого мислителя Сократа, і його помістили на стіні між двох вікон.

Вночі, коли всі спали, і ще не проспівав півень, Євфимія з криком схопилася з ліжка, розбудила чоловіка, щоб швидше запалив вогонь, бо той Дерев'яний Дідок наполохав її, і вона вся дрижала з переляку. Чоловік підхопився, здивований, і запалив світло.

— Цей дерев'яний дід, — сказала Євфимія, — всю ніч снівся мені зі страхітливим виглядом, я утікала від нього через дикі ліси і болота, а він гнався за мною зі смолоскипом і хотів мене скинути

в якусь огненну прірву. Коли я прокинулася, тремтячи від страху, то побачила його у місячному світлі на стіні. Його очі виблискували

і люто зиркали на мене. Ах! Зглянься, винеси це страховище геть.

Чоловік, пригадавши те, що колись йому жид розказав, подумав собі: «А може, і правда, що в ньому сховані якісь чари?» Проте нічого про це своїй дружині не кажучи, узяв Дідка зі стіни, заніс до пекарні, поставив на піч, а Євфимії сказав, що усе це примарилося їй. Однак світло горіло всю ніч, і Євфимія заснула спокійно тільки перед світанком.

А Дідок, забутий у пекарні на печі, через кілька тижнів почорнів від диму, який там щодня курився попід стелею цілою хмарою. За якийсь час купцеві дівчата з того села зняли Дідка з печі, щоб наполохати парубків, які увечері мали йти спати на сіно. Випередивши їх, дівчата поспішили до обори, обкрутивши простирадлом сніп соломи, з якого зверху стирчала голова Дідка. Вони хотіли його поставити, немов пугало, біля стіни, але тут несподівано пролунав дивний гуркіт, і очі Дідка засвітилися вогнем. Дівчати з крикам розбіглися, деякі попадали, втративши свідомість, по дорозі, інші заскочили до хати бліді, ледь живі. Парубки, довідавшись про цю пригоду, побігли рятувати зомлілих і ледве повернули їх до життя. Сніп і Дідка знайшли під стіною. Євфимія кричала, що в

ньому сидить диявол, господар та інші чоловіки доводили, що дівчатам все це примарилося, бо ж вони страхополохи. Проте Дідок вже не повернувся в будинок, а залишився лежати у хліві на вологій землі.

Розійшлася звістка про цю пригоду по всій околиці. Корчмар Усвойський, що жив за п'ять верст від купця, почувши розповіді про Дерев'яного Дідка, не давав їм віри. Прослуживши років п'ятнадцять лакеєм у одного пана, він прочитав декілька романів, перекладених з французької мови, і вже всі незвичайні випадки були йому зрозумілі, чудеса і чари він називав дурницями. Але ж захотівши побачити Дерев'яного Дідка, приїхав до купця, пішли вони до хліва і знайшли ту голову, що валялася в темному кутку. Поверхня її почала вже пліснявіти від вологи, господар пояснив йому, що це голова Сократа, який говорив світу правду і якого ненавиділа дружина. Усвойський і сам не раз чув, як розповідали про цього знаменитого грецького філософа, і благав купця, щоб віддав йому Дідка, обіцяючи віддячити горілкою або чим іншим; купець згодився, бо знав, що його дружина ніколи з головою нещасливого мудреця не змириться.

Усвойський привіз його в свій шинок, поставив у кутку на лаві за довгим столом і кожному, хто приходив до нього випити чарку

горілки, з гордістю демонстрував Дерев'яного Дідка, доводячи, що з вигляду він копія мислителя Сократа, який мучився і помер за правду.

Минуло кілька тижнів. На свята зібралося в шинку багато селян і лакеїв з панського маєтку. Після заходу сонця, вже при сутінках, п'яним парубкам заманулося пожартувати з Усвойського. І от, коли шинкар на якийсь час вийшов з шинку, вони узяли того Дідка, просвердлили зверху у двох місцях голову, налили туди води і прокололи очі шилом; водяні краплі, наче сльози, побігли по обличчю, і заплаканого Дідка знову поставили в кутку за столом.

Ледве Усвойський зайшов до шинку, вони стали показувати на Дідка:

— Дивися, твій Сократ плаче, мабуть, не даєш йому горілки або образив чимось.

Коли шинкар здивовано глянув на Дідка, на дворі собаки, задерши морди, почали вити, ревіла худоба в оборі, кури, вискочивши з курника, з криком бігали по двору, вітер шумів над шинком, всіх охопила велика тривога, всі враз потверезили і стали молитися. Я чув також, що, коли ці бешкетники повернулися у двір, пан невідомо з якої причини був роз'юшений і наказав за те, що довго гуляли у шинку, покарати їх батогами.

Усвойський, обстеживши Дідка, розповів усім про цей випадок, благаючи не чинити йому жодної

шкоди. Минуло кілька місяців, все забулося, і сам шинкар, приймаючи у себе сусідів і родичів, ще й добряче підвипивши і забувши про все, казав до Дерев'яного Дідка:

— Ти горілки з нами не п'єш, викури хоч сигару, мені її подарував заїжджий пан, тобі не пошкодую.

Та щойно тільки запхав запалену сигару Дідку в губи, як збіглися сусіди і стали кричати, що стріха у шинку горить. Протверезів шинкар, вибігли гості, зібрався люд, розібрали покрівлю і ледве вберегли шинок.

Усвойський тримав цю пригоду в таємниці і думав, як би то позбутися Дідка, але боявся обійтися з ним грубо — кинути у вогонь або у воду, бо вже переконався, як він карає за образу. Чекав тільки випадку, коли буде хто мати бажання його придбати, але тим часом тримав його вже не в кутку за столом, а завжди закритого в шафі.

Там таки неподалік за лісом жив пан Хапацький, який мав чимало підданих селян, був якийсь час асесором, а потім підсудком, вчився колись у школах, і так вивчився, що не вірив ні в що і зі всього насміхався. Одного разу він провідав шинкаря, з яким здавен мав комерційний інтерес, бо завдяки йому збував і купував коней. Усвойський, бажаючи збути з рук Дерев'яного

Дідка, дістав його з шафи і, ставлячи на столі, сказав:

— Дивися, пане суддя, який я маю раритет. Ану лиш здогадайся, на кого це обличчя схоже?

Хапацький, подивившись, стенив плечима:

— Якийсь мужик — лисий та бородатий.

— Ні, пане суддя, це не мужик, це бюст великого колись мислителя Сократа. Великі секрети ще й тепер ховаються у цій голові. Знаю пана давно і лише на знак моєї пошани і прихильності можу цей раритет відступити вам, — і детально розказав про все, що трапилося у купця і в його шинку.

Хапацький сміявся до сліз, слухаючи ці пригоди, і чудувався з людської простоти й дурості. Потім дістав з кишені табакерку.

— Ну, Дідочку, — каже, — ти нагнівався за сигару, а я тебе пригощу доброю табакою.

Так приказуючи, засипав у ніс Дідкові щипку табаки.

— Що ви робите, пане суддя? Боже сохрани, щоб з цього не було чого лихого!

— Не бійся, він за це не розгнівається: це ж голова, як ти кажеш, знаменитого мислителя Сократа, а мудрі голови люблять тютюн, бо це помагає їхнім думкам.

Усвойський перехрестився і потай помолився, боячись, щоб не сталося чого-небудь у його шинку.

— Не бійся, у мене Дідок не буде сваволити, адже я і сам не менше знаю за Сократа. Ну, попрощайся з ним, пане Усвойський.

По тих словах він сів у бричку, поклав Дідка на коліна, шмагонув коня і зник за гаєм, а шинкар ще довго стояв і дивився йому услід.

Це було години за півтора після полудня. Маєток пана Хапацького за лісом, від шинку не більше ніж чотири версти, але — дивна річ! — кінь біг і біг, минав пагорби і ліси, пан бачив весь час незнайомі краєвиди, проїжджав повз села, маєтки і поля, проте ніде не міг побачити свого маєтку, зустрічав подорожніх, хотів у них довідатися, куди заїхав, але кінь так швидко біг, що неможливо було перемовитися ні з ким хоч словом.

Сонце сховалося за гори, вже вечір, дорогу закутали сірі сутінки, кінь весь у піні йшов уже тихою ступою. Хапацький думав тільки про те, аби потрапити у якесь село, переночувати там і допитатися дороги. Тут раптово чорна хмара покрила небо, ніч зробилася така темна, що за крок хоч в око стрель, до того ж і дощ полив, нещасний подорожній не знав, що чекати, як тут при світлі блискавки побачив біля дороги маленьку будову. Було це кладовище і відвіку там стояла дерев'яна капличка. Хапацький звернув з дороги, щоб сховатися від грози. У затишному місці за стіною поставив коня, сам зайшов до каплички і став

чекати у кутку поки мине буря. Згодом дістав з кишені табакерку і тільки відкрив її, як у світлі раптової блискавки побачив над табакеркою якусь велику суху руку, яка саме наготовилася узяти щипку тютюну. Злякався пан, випустив з рук табакерку, вибіг за двері і, не звертаючи увагу на дощ і вітер, побіг полем, сам не знаючи куди. Щастя, що незабаром ті хмари розійшлися, і він, побачивши неподалік на пагорбі село, поспішив туди і зустрів селян, що йшли з косами на луг. Від них довідався, що він поблизу волинського повіту за декілька десятків верст від свого будинку. В гурті косарів прийшов на кладовище, знайшов коня і бричку на місці, а табакерку в капличці на землі, проте Дідка там не було, і пан не пам'ятав, де і як його загубив. За кілька днів пан Хапацький повернувся додому і з того часу дуже добре запам'ятав, що є речі незрозумілі і йому, хоч він знав не менше Сократа.

Цілий рік про Дідка ходили дивні чутки. Кажали, що якийсь пілігрим, носячи його в руках, з'являвся у деяких селах, учив людей благодійності, нагадував, щоб вони берегли давні звичаї і традиції своїх предків, щоб не відступали від правдивої віри. Слухняних і побожних людей він благословляв, від аморальних і відступників утікав.

Інші розповідали, що перед заходом сонця стався якимось дивний випадок, свідком якого були

пастухи та орачі. Якась красива жінка у білих шатах, схожа на янгола, дивовижними вінками прикрашала на лузі голову тому Дідкові, і коли цікаві люди схотіли підійти ближче, то жінка, мовби дух який, віддалялася від них — ні рівчаки, ні густі кущі її не зупиняли, вона, наблизившись до озера, немов біла хмарка, випростовувалася над чистою водою і зникала.

Тепер розкажу, яким чином після тривалих мандрів цей Дерев'яний Дідок потрапив нарешті до мене. Знаєш добре наше Полісся, за будь-якого неврожаю один тільки льон найчастіше може задовольнити наші потреби, коли Пан Біг благословляє наша поле. Дварішнього року було в мене багато цього товару, купці, придбавши його, везуть потім Двіною на кораблях до Риги. Отож я з цим інтересом приїхав до купця, щоб збути йому свій товар. А то був саме той купець, про якого я розповідав перед тим. Як пригадуєте, він спекався голови Дідка, віддавши її корчмареві.

Але що я бачу, завітавши до них? У хаті страшний рейвах, дружина Євфимія з великого гніву ледве будинок не розтрясла, кленучи свого чоловіка: привіз, мовляв, чаклунське страховище, яке вже їй у печінках сидить. Купець тільки годину тому як повернувся додому і присягався, що Богу душу винен і нічого не знає. А тим часом голова мислителя Сократа невідомо як з'явилася жінці за

вікном і тепер лежить за стіною. Ото вивів він мене з хати, показав того Дідка і став благати, щоб я обов'язково забрав його. Я поклав його у карету, поговорив з купцем про льон і повернувся додому.

А незабаром я дізнався, що Євфимія, яка постійно сварилася зі своїм чоловіком, так його сприяла, що вирішила покинути, а може, мала ще й приятеля, який її до цього підбивав. І от, коли чоловік був у від'їзді, вона зібрала усе найцінніше і вже, було, намірилася тікати, коли неждано глянула у вікно і побачила дерев'яну голову того Дідка, що невідь-звідки і яким чином з'явилася за вікном. Євфимія закричала від страху і зомліла. Почули в другій кімнаті родичі, прибігли на рятунок, ледве її очуняли, скинули Дідка з вікна, щоб він другий раз не потрапив їй на очі. А тут і купець приїхав. Так що той Дідок не дав жінці від чоловіка утекти.

Вже другий рік маю в себе цього Дідка, і, Богу дякувати, все йде щасливо, ціную його як найдорожчу пам'ятку.

Коли пан Зборовський закінчив розповідь, обіззався ротмістр:

— А я, бувалий чоловік, розкажу історію про жінку-комаху і про Дідка... Ви щойно оповідали, що якась жінка оздобляла його квітками. То вона вже відпокутувала за свої гріхи. Розкажу, що від інших чув, а чи це правда, не мій клопіт.

Жінка-комаха

У давнину жила в наших краях багата пані. Я не пам'ятаю її прізвища, але це не має значення. Так от ця пані глумилася зі своїх підданих і лакеїв, забула про віру і християнські обов'язки, їй здавалося, що людина — це її власність так само, як і кожна річ, і що вона має право чинити з людьми що заманеться.

Вона грабувала бідних селян, весь плід мозольної їх праці спускала на розкоші. А люди тим часом гинули з голоду. Вона ходила в дорогому єдwabі і алмазах, а її піддані не мали чим накритися від холоду і вітру. Коли хто заборгував — кара була нещадна, та вона часто і без вини жорстоко карала. Так живучи, ця злостива жінка помітила, що вона вже в літах, а сумління шепотіло їй, що закінчитися колись жорстоке панування, та й здоров'я почало занепадати. Побачивши свою близьку кончину, вона перемінила свої звички, зробилася побожною і милосердною, давала милостиню жебракам, відписала якісь гроші на монастир у Полоцьку, лише б молилися скрізь, щоб Бог дав їй здоров'я і дозволив довше жити на світі. Задзвонили у всіх церквах, зібрався люд, оголосили про це з амвону, полетіли в небо молитви побожних людей і звістки про священні жертви.

Полагіднівши від молитов вірних, Бог зглянувся над грішницею, дозволив довше жити на цій землі і чекав покаяння.

Пані прожила років сто, та не тільки не змінилася на краще, але гнів і жорстокість ще й виростили у її серці. Отже велика частина її підданих, залишивши свої хати, поневірялася світом у пошуках харчів, лакеї розбігалися, кленучи свою пані. Сусіди її ненавиділи, ніхто не провідував, ніхто з нею не зустрічався і навіть не пробував наблизитися до її житла. А гнів нищив її тіло, сушив від злості, і постать її з дня на день маліла.

Живучи довго отак у забутті, вона так зсохла, що скидалася на хворого карлика, а згодом на немовля, худнучи усе дужче. Нарешті перемінилася в якусь дивну комаху, з обох боків виростили у неї довгі прозорі крила. Проте лють і далі горіла у її серці.

Минуло багато років. Та грішна жінка жила, перетворена на якусь крилату почвару, а хто проходив повз її житло, бачив, як вона вилітала звідти зі страхітливим криком і проганяла переляканого перехожого, літаючи в нього над головою.

Приїхавши здалеку, новий дідич почав господарювати в тому маєтку, а коли сусіди розказали йому про напади страшної комахи, наказав повідчиняти усі вікна, обкурити димом

кімнати, і марно та почвара, зі страхітливим писком і криком кидаючись в очі, жахала людей. Переможена димом, вона мусила відлетіти в сад і сховатися між дерев. Але злість кипіла в її серця, і вона хотіла будь-що вигнати нового господаря з будинку.

Лакеї дідича розповідали, що опівночі чути галас і якийсь писк під підлогою і по кутах, іноді з'являються страшні видіння і якісь істоти, схожі на жаб і жуків з чорними котячими головами і блискучими, як іскри, очима; коли хто підійде, вони вмент зникають у шпарах. А що це мусили бути злі духи, вони радили панові запросити священика і посвятити будинок. Пан сміявся і говорив, що то все їм ввижається через їхні забобони, адже досі він нічого такого не бачив.

Через декілька днів опівдні небо було погідне. Дідич відкрив вікна і сидів один, задумавшись, у кімнаті. Тут залітає комаха, кружляє кімнатами, в писклявому її голосі чути страшні прокльони і анафему. Вона сіла перед паном на столі — він помітив мовби жіночу постать, ноги і руки сухі, схожі на бджолині, і сама тонка. Тут вона злітає зі столу, кружляє навколо його голови і вже хоче забитися в його волосся. Він же, накривши голову хусткою і відмахуючись, як від бджоли, вибіг наляканий з будинку і наказав лакеям прогнати ту страшну почвару димом та зачинити вікна.

Минуло кілька днів. Коли пан читав у саду під липою роман, знову з'явилася та комаха і бризнула краплю якоїсь отрути, що пропалила сторінки і панську сорочку. Комаха, в'ючись над головою, лаяла і кляла його писклявим людським голосом.

Весь дрижачи з переляку, пан ускочив до кімнати і став думати, як позбутися цього страхіття. При кожній зручній нагоді комаха мстила йому. Одного разу, коли пан верхи об'їжджав свої поля, вона, літаючи поряд, пронизливим криком злякала коня, який з копита полетів через рови і пагорби і скинув господаря. І той лежав скривавлений, не дихаючи, поки не підбігли орачі. Вони принесли пана додому, і лікар ледве вирятував його від смерті.

По всій околиці розійшлися ці чутки, тільки і говорили що про злу жінку, яка перетворилася на страшну комаху. Всі сусіди шкодували пана, але ніхто з них не провідав хворого, бо боялися наблизитися до його маєтку.

Коли пан очунав і думав, як позбутися проклятої комахи і злих духів, з якими вона зійшлася, то згадав раду своїх лакеїв і дозволив запросити священика та посвятити будинок. Так після заходу сонця, коли комаха, сховавшись у траві, спала, він наказав запрягти коней і вночі поїхав до Полоцька.

Коли прийшов до монастиря і розказав, що з ним лучилося, всі вжахнулися. Священик сказав:

— Це, напевно, злі духи і якась чарівниця, яка зовсім відреклася Бога.

З самого ранку пан зі священиком, не боячись нападу комахи, вирушили додому.

Прибули до маєтку. Священик, прочитавши молитви, почав кропити святою водою кімнати. Страх згадати, що там робилося. Із страшним писком і сиканням зі всіх кутків посипалися страховища: мотилі, в яких замість крил вирости з боків вогненні язики; товсті черви, що дихали димом, пухирями піднімалися вгору; галасливі цвіркуни і крилаті гади літали над підлогою.

— Це гріхи чарівниці, — сказав священик і наказів відчинити вікна.

Страхітливі потвори, зойкаючи і скиглячи, відлітали і зникали в повітрі.

Коли свяченою водою визволили будинок від страховищ, пан завів священика у сад, звідки вилетіла та шкідлива комаха. Там, коли священик відмовляв святі молитви, з кущів агресу обізвався писклявий голос, в якому чулися прокльони і різні блюзнірства, а згодом нарікання, стогін і плач. Зібрався весь двір подивитися на це диво, священик, кроплячи свяченою водою чагарник, наказав їй вилетіти звідти і сісти на липовій гілці. Вона вмить стрілою вилетіла і сіла на липовім

листі. Усіх вразив її вигляд: адже в тій комасі легко можна було розпізнати жіночу постать з крильцями. Священик зняв її з листя, посадив до скляного слоїка і заніс до кімнати.

Вже без страху розглядали усі зблизька цю маленьку почвару: довге волосся спадало з голівки, що була не більша за звичайну горошинку; іскринками блищали ковтки на вухах і щось рожевіло на шиї, мов ланцюжок намист; жовта шовкова сукня була підперезана поясом такого самого кольору; бліде обличчя щохвилини шулилося від гніву.

Наступного дня пані комаха зі священиком приїхали до Полоцька. Бачили це диво усі в монастирі, і люди юрбами приходили подивитися на нечувані чудеса.

Кидали їй їжу в скляний слоїк, але комаха сиділа мовчки і не куштувала нічого; увесь час була німою, тільки видно було її гнів і неспокій.

— Треба тепер подумати про її душу, — сказав священик і поніс її в слоїку в безвітряний куток монастиря, де був довгий коридор. Там з ніші в стіні зиркав, немов з віконця, дерев'яний бюст філософа Сократа. Священик поклав жінку-комаху на голову філософа і перед багатьма глядачами читав їй молитви і говорив проповіді. Але що робилося з головою Сократа! Страх згадати! Вона в той час була схожа на запалену бомбу, кидалася

сюди-туди; сполотніли всі, хто близько стояв. Боячись, щоб вона не розкололася і не зробила шкоду присутнім, священник безупину читав молитви і повчав про милість Божу і прихильність до ближнього.

Щовечора відбувалися такі відправи для цієї комахи. І вона дивно виглядала з тою нещасливою Сократовою головою. Страх опановував кожного, хто тільки минав цей коридор. Дерев'яний бюст, від якого раніше чули стільки порад мудрих і побожних, тепер кляв і лаяв, не розбираючи, геть усіх. Школярі боялися підійти до Дерев'яного Дідка, бо ж став уже він їм не доброзичливим учителем, а запеклим ворогом.

Ці науки і молитви тривали декілька місяців. Нарешті потрапила іскра віри і милосердя до серця тієї жінки-комахи, і дерев'яний бюст угомонився та полагіднів. І вже з вуст комахи злітали слова, повні страху Божого і милосердя до ближнього. З'явилася вона одного разу священнику у привабливому вигляді, схожа на ангела — німб довкола чарівного обличчя, сукня біліша від снігу. Вона подякувала за молитви, науку і турботу заради неї і в млі ока зникла. Священик став на коліна перед вітварем і дякував небу за навернення і порятунок тієї душі.

— Цікаву річ розповів пан ротмістр, — сказав господар. — Про таку пригоду з Дідком, коли

голова мудреця стала пристановищем бідної грішниці, я ще не чув.

До пізнього вечора говорили ми про минулі часи, про шкільних товаришів, про знайомих — живих і тих, що вже спочивають в могилах. В розмови наші незмінно запліталися печаль і надія. Нарешті пан ротмістр узяв свою палицю і шапку та хотів йти додому, але господар залишив його ночувати. Згасили вогонь, і я, геть натомлений пішою мандрівкою, міцно заснув.

Наступного дня ввечері, коли вся сім'я знову зібралася разом, господар запитав у пана ротмістра, чи не пам'ятає він ще яку-небудь стару оповідь про Дерев'яного Дідка.

— Коли був я ще студентом у Полоцьку, — сказав пан ротмістр, — я любив слухати різні історії. Мій господар довго служив при монастирях єзуїтів і часто розповідав незвичайні історії, які сам чув від інших. Це були пророцтва Дерев'яного Дідка окремим школярам. Ось кілька історій.

Школяр Люцефуга

Колись в Полоцьку був надзвичайно лінивий до навчання школяр. Він часто утікав з колегії і волочився бозна-де, поки не вертався до хати. Батько цього учня був чоловік небагатий і хотів якщо не маєтками, то принаймні науками збагатити

свою дитину. Він знову відвозив сина до школи, ба навіть наймав вартового, аби пильнував його. І той, бідолаха, мусив студіювати під наглядом. Природа нагородила його здібностями, і він міг би бути найкращим учнем, але був першим тільки в збитках.

В останні дні липня в полоцьких школах починалися вакації. Школярі, перш ніж роз'їхатися по хатах, гуртом приходили поговорити з Дерев'яним Дідком. Кожен запитував у нього про своє. Одні хотіли знати, що думають учителі про їхні успіхи, інші — чи переведуть їх після вакацій у вищий клас, чи нагородять їх книжкою з образками за успіхи в науках.

В гурті цих учнів був і той недбалий школяр.

— Скажи, Дідику, — спитав він, — які мої успіхи і чи переведуть мене в наступний клас?

Дідок відіззався сумним голосом, схожим до гуркоту з далекої хмари:

— О! Люцефуга! Люцефуга! Ти як набридлий прусак, що ховається від денного світла під підлогою у темній щілині; засмучуючи батьків і вчителів, ти і не думаєш виправлятися. Світло наук і чесність — це провідники на шляхах життя, без цього ліхтаря ти бродитимеш серед темряви і ніколи не допливеш до Порту Спокою душі і щастя.

Всі школярі, що стояли поруч, зі сміхом голосно повторювали: «Люцефуга! Люцефуга!» — і

відтепер він не мав серед товаришів іншого прізвиська, окрім того, яке отримав від Дерев'яного Дідка.

Розгніваний, він залишив своїх друзів і, біжачи темним монастирським коридором, бурмотів собі:

— Порожня дерев'яна голова меле нісенітниці, обзиває дурними прізвиськами, щоб тільки посміятися. О! Коли б я мав камінь у кишені, то одним махом розтרוщив би його лису голову!

Як і раніше, бавився він з приятелями, а коли йому нагадували пророцтво Дідка і називали Люцефугою, говорив:

— Не науки дають чоловіку щастя, а фортуна; багато хто не прів над книжками, а живе у розкошах. Жити так, як хочеш, нічого собі не забороняючи, — ось про що я мрію.

Минуло чотири роки. Батьки його померли, і Люцефуга вилетів у світ, як метелик у пошуках утіх і веселощів; він перелітав з квітки на квітку, збираючи тільки отруту; зустрів багато схожих до себе люцефугів і з радістю побратався з ними. Усе прикрішим і прикрішим було йому денне світло, він заплющував очі, спав цілий день, а вночі зі своїми приятелями грав у карти, а ті спритно звільняли його кишені від грошей і поволі доводили Люцефугу до злиднів. Вибрався він нарешті в світ, у велике місто. Там швидко знайшов знайомства і

став учащати на різні забави, які вабили молодь. Там бувала і панна Аврелія, худа, тонка, бліда, порожня і легковажна, бо піклувалася тільки про те, щоб бути легкою, зграбною, майже безтілесною і вітром літати в салонах. Довгі безсонні ночі її минали на балах і гулянках. Вставала вона з постелі, коли сонце хилилося до вечора.

Зустрів Люцефуга її на якомусь балі і узяв на око, понадто, що панна Аврелія мала власне село і великі гроші. Маєток і гроші — речі, звичайно, потрібні. Одного разу на світанку повернувся він додому, закрив вікна, але не міг заснути: Аврелія стояла в очах. О! Коли б він мав таку дружину, був би найщасливішим з людей, вічна любов і згода панували б між ними. А до того ж — маєток і гроші. І він вирішив що б там не було повідомити її про свою любов і просити її руки.

Люцефуга добився свого, одружився з Аврелею. Любов і згода були між ними усю осінь і зиму. Час весело летів у театрах і на концертах, їздили на бали і самі приймали гостей. Він за своїм звичаєм грав у карти до самого світанку, а вона чарувала молодь легкістю в танцях, живим своїм характером і веселими розмовами.

Весною вони приїхали у село, щоб вечорами прогулюватися під ясным небом, відпочивати у затінку лип і слухати солов'їного співу. Але, ах!

Тією весною спіткали Люцефугу найбільші страждання і луснули всі його надії.

Увечері, перед заходом сонця, вийшли вони прогулятися у полі. Небо було погідне, повітря тихе. Прогулюючись недалеко від лісу, розмовляли про своїх знайомих, а там і засперечалися. І коли Аврелія, доводячи свого, все більше злилася, несподівано зашумів ліс, і вітер засвистав над полем. Аврелія — ця легка повітряна істота — наче пір'їнка злетіла вгору і швидко, так що не можна було її стримати, піднімалася все вище і вище. І ось вже летить над березовим гаєм, чоловік дивиться на неї, заламуючи руки, і не знає, що йому робити.

Аврелія летить разом з вітром, немов легкий метелик. Люцефуга біжить через поля, ліси і гори з надією, що, може, вона затримається де-небудь на вершині гори чи на високому дереві. Люди, що проїжджали неподалік, поглядали на це зі здивуванням. Одні сміялися, другі співчували Люцефузі, але ніхто не міг йому допомогти.

Чоловік біг, поки міг бачити її здалеку, але коли ніч опустилася на землю, Аврелія зникла з очей. Бідний Люцефуга зупинився серед темного лісу і розгубився, не знаючи, в який бік податися. Ходив усю ніч, і ліс, здавалося, не мав кінця. Змордований, він сів під деревом, глянув на зоряне небо, згадав пророцтво Дерев'яного Дідка. Важкий смуток ліг йому на серці:

— Де ж Аврелія? Чи вона жива? Чи повернеться коли до мене? — зітхав, і сльози полилися з очей.

Так і блукав він без сну круглу ніч по лісу.

Аж уранці Люцефуга повернувся до жінчиного села. Скрізь порожньо. Немає Аврелії. Послав людей усюди, щоб довідалися про неї. Посланці повернулися без жодних новин. Розлетілася чутка по всій околиці, що Люцефугова дружина полетіла з вітром. Одні співчували йому, інші, почувши таке диво, душилися від сміху.

Він не виходив з будинку, все міркував, що робити. Одного разу сидів самотній у кімнати: сірий сумерк і мовчання були йому друзями. Тут забігає лакей і повідомляє, що приїхав якийсь посланець з листом. Він глянув на нього з невимовною радістю: лист підписаний рукою Аврелії.

Люцефуга прочитав листа і закам'янів. Аврелія жива, але любов до чоловіка вона втратила назавжди. Пише, що її повітряна подорож закінчилася за п'ятдесят верст від дому, і живе вона тепер у маєтку давнього свого приятеля і повертатися до чоловіка не думає. І тому вона подає на розлучення, не шкодуючи на це жодних грошей.

Люцефуга втратив дружину, маєток і всі надії; приятелі і знайомі, побачивши його бідним, погорджували ним і глумилися з нього. Не маючи

сил витримувати ці знуцання, він сховався назавжди від всіх знайомих.

Минуло декілька років. Про Люцефугу ніхто нічого конкретного не чув. Згадували тільки його весілля і розлучення. Згодом пішла чутка, що живе він на цьому світі без усілякої мети, зненавидівши все під небом, проклинає нинішній день і не вірить у майбутнє.

За якийсь час кожен, хто йшов коридором єзуїтського колегіуму в Полоцьку, чув голос Дідка:
— О! Люцефуга! Люцефуга!

Почувши це, школярі і вчителі сміялися, що Дерев'яний Дідок ще пам'ятає Люцефугу.

Настала північ. Багато хто в монастирі єзуїтів ще не спав. Почувши якийсь незвичайний шум на коридорі, люди повиходили з келій, щоб довідатися, що там коїться, і бачать: стоїть біля стіни в слабкім місяцевім світлі якесь страховище на безлічі лапах. Налякані, вони розбіглися і розповіли про це іншим. Згодом всім гуртом з запаленими свічками вийшли вдруге, але страховище, засліплене світлом, вже кудись зникло. Хоча ляскіт і шум як і раніше одзивався в темному коридорі.

Усі сиділи в своїх келіях, тремтячи від страху, і до зорі не могли заснути.

Уранці, сходячись звідусіль, ченці оповідали одне одному про ті нічні жахи. Єзуїт-сторож

говорив, що чув на коридорі якийсь дивний ляскіт, а згодом немов скигління і підземний стогін. Коли він вийшов з келії, то побачив, як якась почвара сунула коридором, ніби човен по воді, і безліч лап з одного і з другого боку піднімалися і опускалися, наче весла.

З переляку він закричав:

— Все живе Пана Бога славить!

Страховище умиць зникло, а він, засвітивши свічку, усю ніч молився.

Дивне марево бачили деякі учні, коли пізнім часом, не запаливши світла, сиділи в своїх келіях. Багато хто, почувши якийсь неспокій і страх, озирався і бачив страховище, яке відразу ж зникало. Звідтоді учні збиралися в один гурт, і ніхто вже не відважувався ночувати у келії наодинці.

Але і вдень трапилася одна дивна пригода. Якийсь музика, що служив при єзуїтському костелі, раніше колись товаришував зі студентом Люцефугою. Цей музика був один у кімнаті, коли годинник вибив полудень; він на флейті розучував духовні п'єси знаменитих композиторів. Потім склав ноти, став спинаю до вікна і по пам'яті грав варіації, які йому спадали на думку. І тут бачить, як з темного кутка з-під підлоги вилазить прусак, повзе на середину кімнати, зупиняється, починає надиматися і рости. Згодом з-під чорної шкаралупини з'являється людська голова і

страшними очима зиркає на музику. Музика пізнає Люцефугу. Нажаханий, випустив з рук флейту, скочив від вікна, а сонячний промінь вистрілив крізь шибку на страховище, і воно вмить зникло. Музика вилетів з кімнати і, біжачи коридором кричав:

— Люцефуга! Люцефуга!

Всі із здивуванням дивилися на нього, розпитували, що з ним, але він, блідий, як труп, мовчав і з диким виглядом озирався. Минуло немало часу, заки він отямився і розповів про те страховище.

Ще кілька ночей повторювалися ці жахи. Нарешті отець ректор наказав запалити в деяких місцях монастиря громничі свічки, та так, щоб їх світло розливалось по коридорах. Таким чином повернувся спокій, і Люцефуга більш не з'являвся.

Гордий філософ

Був колись у Полоцьку школяр, якого колеги і знайомі прозвали Філософом з тієї причини, що найбільший потяг мав саме до цього предмету. Йому вже було мало авторів, дозволених у школах і він став полювати за забороненими та антирелігійними книгами французьких філософів.

Читав зазвичай уночі, коли всі спали, а удень і ввечері оповідав прочитане своїм колегам і починав

з ними диспути, в яких з великим тріумфом перемагав.

Довідавшись про це, професура і отець префект кілька разів несподівано приходили до нього в кімнату, сварили і забирали книжки, на його очах кидали їх у вогонь, а самому призначали кару. Але через це він тільки став ще обережнішим і дбайливо ховав заборонені книжки, а після прочитання уже нікому нічого не розповідав.

Коли він закінчив курс наук і збирався повернутися додому, аби здивувати світ своєю освіченістю, то, попрощавшись із вчителями, подався із приятелями до Дерев'яного Дідка.

— Скажи, голово мудрого Сократа, — запитав, — чи багато філософських творів я вже прочитав?

— Багато, багато, — відповів Дідок, — а ще більше прочитаєш, але на схилі життя будеш найдурнішим телепнем і йолопом помреш.

Всі, хто там був, розсміялися. А школяр зі злості тільки сплюнув.

— І що за дурниці плете порожня дерев'яна голова! — сказав він і пішов геть.

Поселившись на селі, він не шкодував грошей на свою бібліотеку. Купував філософські твори різними мовами без жодної системи. Молоді, яка часто збиралася в нього, щоб послухати про високі матерії, оповідав про чудеса, пояснював таємниці

природи, яких сам не розумів, і зазнав слави там, яко учений чоловік, справжній філософ.

А до цього він знайшов собі ще асистента, якогось чужоземця (також філософа), добре йому платив і створив усі умови для безтурботного життя. А той, хвалячи його, називав генієм у філософії і, користуючись його легковірністю, додавав до своєї дурнуватої філософії ще й блюзнірства.

Дуже швидко юний Філософ загордився, вважаючи себе за особливу людину, і зиркав на всіх людей, як дивляться з гірської вершини на мурашник.

Одного разу в неділю Філософ спитав у свого товариша:

— Чи поїдемо сьогодні до церкви?

— Що там робити у церкві? Хіба, може, тобі треба з кимсь побачитися?

— Я хотів би зустріти декого з сусідів і запросити їх до себе.

— То добре. На це багато часу не треба.

Приїхали на службу Божу. Святиня була повна вірних. Філософ виплигнув з карети, зайшов до церкви і, коли став посеред натовпу — диво нечуване! — де й поділися його широкі плечі і високий зріст? В ока млі став він таким маленьким, як дерев'яна дитяча лялька. Хто стояв близько — упізнали його і стали зиркати одні зі страхом, інші

— з насмішкою. І всі вони розступалися перед ним. Він же, сам переляканий, не пам'ятаючи, що з ним коїться, хутенько вискочив із Божої святині, прибіг до карети і розказав своєму товаришу про цей дивний випадок. Той сміявся до сліз і доводив, що все це тільки від нервів, чи від якої іншої хвороби. Проте після цього випадку Філософ більше до церкви не заходив.

По всьому Полоцькому повіту прості люди гомоніли, що Філософ, либонь, тяжко завинив перед Господом.

Через декілька днів запрошені сусіди зібралися у Філософа. Серед цих гостей була молодь, яка з повагою ставилася до господаря та його розумних бесід, будь-яке слово, взяте у старожитніх авторів, в її розумінні було щонайвищою мудрістю. Про що тільки Філософ не заводив розмову, мудрі його завваги захоплювали всіх.

Був погідний день, небо ясне, господар з гостями вийшли в поле на прогулянку. Око тішилося мальовничою околицею, на пагорбах паслися корови, на спокійному озері плавали качки і білі гуси, в галях озивалися пташині співи, на лугах і жовтих від цвіту липах бриніли працелюбні бджоли; ясний день і чудові краєвиди захоплювали всіх.

Філософ міркував про розмаїті явища життя. Під час цих роздумів голова його несподівано сховалася під капелюхом і зникла на очах. Філософ, відчувши, що поринув у темінь, панічно зірвав капелюха, і гості побачили перед собою страшне видовище: не було в нього голови, тільки над широкими плечима висіла на тонкій шиї якась кулька на зразок макової голівки.

Ошелешені, стояли всі з блідими обличчями, несподіване диво перелякало гостей, відібрало їм мову.

Філософ, крутячись на одному місця, якимсь писклявим голосом мурмотів невиразні слова. Ледве виривалися з грудей його зітхання, а коли підняв руки в небо, то вмить побачили над його плечима звичайну людську голову.

Гості позирали одне на одного, не розуміючи, що сталося, а його колега-асистент сміявся до сліз, доводячи, що те диво трапилося від сонячної спеки, і радив усім повернутися додому, адже прогулянка у спеку не сприяє здоров'ю.

Всі повірили, що бачили звичайну річ, і переконали господаря, що все це від приливу крові. А хутко і забули про все.

Філософ, як і раніше, тримався своїх поглядів, не покидаючи займатися шахрайством, а згодом посмів навіть надрукувати свої опуси, що

суперечили релігії і здоровому глузду, в часопису. Його старі сусіди, яким це читав, попереджали:

— Залиш свої помилки; вір так, як вірили твої батьки. Вони жили щасливо і спокійно; їх проста віра заслужила нагороду. Яка ж правда вища за правду віри? Бог її сам оголосив у Євангелії, і ця мудрість, як сонце небесне, освітлює цілий світ і відкриває таємниці. Людський розум повинен заспокоїтися, адже це за межею його розуміння. Помилкові думки ведуть народ до біди.

Проте всі поради і напучування були марні.

Увечері Філософ, повертаючись з прогулянки, минав пагорб, де в затінку кількох беріз стояла стара дерев'яна капличка, підносилися кам'яні і похилені хрести на могилах. Там він побачив кількох селян, що, ставши на коліна, молилися за душі померлих. Філософ здивувався їхній простоті. «Бідні люди, — подумав собі, — вірять, що мешканці того світу чують чи потребують їхньої молитви».

Ледве подумав так, як окутала його якась тривога, а коли поквапився додому, несподівано побачив, що поряд з ним іде величезний скелет. Це так його налякало, що, повернувшись додому, довго ще був, наче очманілий. Марно старався переконати його приятель, що це сталося з якоїсь найбуденнішої причини. Ще кілька разів вечорами той скелет заходив до його кімнати і стояв біля

столу. Тоді Філософ пронизливим криком скликав до себе усіх, хто був у будинку.

Коли заплющував очі, щоб заснути, здавалося йому, що страшний упир, спираючись спорохнілою рукою, нависав над його обличчям і страхітливо зазирає йому в очі. Заверещавши: «Мрець! Мрець!» — Філософ схоплювався з ліжка. Тривалий час, бачачи такі видовища, він зовсім перемінився: поблід на обличчі, ослаб і завжди мав неспокійні думки. До того ж асистент, засмучений цими змінами, покинув його і виїхав у якісь далекі краї.

Раніше Філософ був міцний духом і ні в що не вірив; тепер марновірства мучили його душу і доводили до розпачу. Коли іноді почує серед нічної тиші стогони одуда або сумні совині крики, то відчуває тривогу і чекає якого-небудь лиха. Заскавчав собака на дворі — він біжить подивитися, в який бік повернута собача морда, бо, на його думку, саме там страшна пожежа знищить село або випалить ліс. А ще більш дратувалися його ослаблені нерви, коли бачив, що, завиваючи, собака не піднімає голову, а нібито чує щось під землею. Розпач охоплював його, адже це сповіщало смерть когось із родини. І він, не в змозі позбутися цього страшного пророцтва, тут же наказував запрягати коней і утікати до міста чи до знайомих сусідів. Зі страхом оповідав їм, що трапилося в його будинку,

а ті марно намагалися переконати його, що тривога марна.

Дивний вплив на Філософа мав місяць. Він надолужував неспокій, і Філософ не міг всидіти в тій кімнаті, куди лилося з неба бліде місяцеве світло.

В літню спеку він самотньо сидів біля вікна, поглядаючи в поле; вітер, наче пролітаючи над поверхнею озера, підняв над стиглим житом хвилі; він тішився, що буде мати гарний урожай, і сподівався в цьому році на великий прибуток з маєтку. Раптом пролунав у кімнаті постріл, наче з пістолета, і стрепенув усі його нерви. Філософ відскочив від вікна і побачив на стіні переламану навпіл рамку з портретом діда-небіжчика. Цей випадок настільки його перелякав, що за декілька днів він помер.

Мрійник Северин

Був він одним із кращих учнів, любили його вчителі, він часто діставав нагороди, мав велике бажання вивчати іноземні мови і вже оволодів кількома. А читав найбільш поезію: ідилії Теокріта,¹¹ Геснера,¹² Шимоновича його геть

¹¹ Теокріт (кінець IV ст. — перша пол. III ст. до н. е.) — старогрецький поет, заснував жанр ідилії. Окремі його твори

зачарували. Всюди він бачив Аркадію, а всі люди в його уяві були наївними і щирими пастушками. Коли він виходив на прогулянку за місто, то в струмках бачив наяд, на лугах стрибали німфи, а в затінку дерев з-під зеленого вельону усміхалися йому дріади. Словом, скрізь зустрічав він стародавній золотий вік греків. Не знав, що то є біда на світі, був завжди веселий сам і веселив інших.

Одного разу, коли вчителі з учнями, оглядаючи музей з різними чудовими речами і картинами знаменитих художників, зупинилися перед Дерев'яним Дідком, заговорили з ним, Северин, наловивши повну жменю мух, підбіг туди і спитав у Дідка:

— Вгадай, Діду, що в мене в руці?

Дідок похитав головою і відказав:

— О нещасний! Ти будеш вигнаний з раю своєї мрії, підеш кам'янистою дорогою і нікчемні комахи в образі страховищ гнатимуться за тобою.

Северин випустив мух, розсміявся і побіг.

переклав поет Симон Шимонович (1558–1629) — польсько-український поет-гуманіст, який мешкав у Львові.

¹² Геснер Соломон (1730–1788) — швейцарський поет і художник, автор збірників «Ідилії» в прозі (1756) і «Вірші» (1762).

Після курсу наук Мрійник залишив місто, вилетів у світ, як пташка з клітки, коли весна вбирає луги і дерева пахкими барвами. І він, бідний, думав, що ця весна буде йому вічною. Але як швидко настала похмура осінь!

Спочатку тільки в уяві бачив чудових богинь на лугах і в гаях, нарешті зустрів їх і наяву. Це була панна Аделя, з маєтком, красива, з гарними манерами. Цій особі Северин віддав серце, і Аделя стала його єдиною мрією. Любов тривала роки чотири. Не буду тут описувати щасливі і нещасливі хвилини; ці історії завжди схожі одна на одну, хоча і зображають їх різні письменники по-різному. Не буду ні хвалити, ні ганити жінок, адже всі дочки Єви такі і мусять бути такими, якими їх створила природа. Скажу тільки, що гадюка золота і гордовитості огорнула Аделю, вона зрадила Северину і вийшла за іншого.

Перша любов, до того ж нещаслива, — щонайвища наука, після якої чоловік з увагою починає читати книгу світу, таємниці серця, стосунки друзів і близьких. Відсіль шляхи людського життя спрямовані на успіхи і невдачі. Зрозумів і Северин, що світ не рай, а люди не ангели.

Після тієї події він осамітнів, усі його мрії стали страшними, він утікав від людей, милою стала йому самотність, найприємнішим був йому

малюнок неба, і то тільки тоді, коли в чорних хмарах одзивалися гуркоти, вив вітер, шуміли ліси і хвилювалося озеро. В нікчемних селянах ввижалися йому постаті небезпечних комах, він марив і розповідав про дивиса. Всі, хто знав Северина, кепкували з нього і називали божевільним.

Коли я мандрував у тих краях, де він жив, то провідав його, як друга свого дитинства. Заходжу в кімнату і бачу, що сидить він самотній, задуманий, блідий, з розкудланим волоссям.

— Як ся маєш, Северине?

Він встав, прокинувшись від своїх марень, і довго, не пізнаючи, дивився на мене. Я назвався.

— А! Давно чекаю! — промовив, тиснучи мені руку, і посадив коло себе, а сам знову віддався маренням і сидів, як німий.

— А вже скільки років пройшло, — перебив я мовчання, — як попрощалися ми з юними нашими приятелями і вчителями. Щасливі були часи! Чи згадуєш тепер ті давні забави, розмови, майські проходи, приємні мрії і жарти, в яких ти завжди вів перед?

— Мої мрії і жарти зникли назавжди. Тепер в мене інші погляди: тоді чоловік міг би зробитися щасливим, коли б перетворився на камінь, коли б засипав його пісок і він нічого не чув і не бачив, що коїться на світі.

— Як же ти перемінився! — здивувався я. — Невже тобі набридло все під сонцем?

— Все. Розказав би багато, але боюся, бачиш: скрізь навкруги нас літають мухи. Бачиш — ці прикрі створіння залітають і вилітають у відчинене вікно. Вони усе рознесуть по світу, що в нас відбувається, як живемо, про що говоримо, де і як молимося. А бачиш сльози на моїх очах? Їх ти раніше ніколи не бачив, ось яка зміна зі мною. Але послухай, що розкажу тобі. Ти не звертав увагу, які ці мухи страшні? Я сиджу тут самотній, у цій тихій моїй кімнаті, а вони снують навколо, я зі страхом поглядаю на них, бо ж бачу, як вони перетворюються на дивних монстрів, ці їх страшні крила здаються фраками на незграбних людях, а писки їхні різної форми: одні круглі, широкі, з кривавими плямами, інші — сухі, з гострою борідкою і довгим волоссям. І всі ці страховища дивляться на мене: одні розлючено, інші погрозово.

— Велика різниця, — сказав я, — в твоїх мареннях. Раніше тебе захоплювала поезія греків і щира любов патріархальних часів, тепер же в тебе фантазія якась сумна.

— Але слухай, ще тобі щось скажу, — промовив він, — про цих гидких мух. Я любив читати поетів, любив колись і писати. Спало мені на думку сказати у віршах про свої відчуття, які

були в мене до своєї сім'ї і до Аделі, яку щиро любив. Я послав їй свої вірші, з яких вона могла б зрозуміти мої справжні почуття. Вона прочитала, поклала на столі, але і там мухи, які, не маючи що робити, літали скрізь, глумилися з моїх почуттів, дзвеніли доти над вухами Аделі, поки вона зовсім не забула про мене і мої вірші. Так вони й досі не дають мені спокою, і тепер, коли що-небудь напишу, все висміють і запацькають ці прикрі мухи.

— Ці мухи, на яких ти так скаржишся, були і будуть...

Тут він перепинив мене, схопив за руку:

— Чи бачив ти коли сарану?

— Сарани в наших краях нема, — відповідаю. — Вона на сході. Нападає там на луки і ниви.

— Не бачив ти, — каже, — цю велику товсту комаху. А на ній — ієрогліфи. Хто уміє, той виразно прочитає такі слова: «кара Божа». Чи ж кара Божа тільки там, десь далеко на сході, а не в нас? Пішли в поле, я тобі покажу сарану.

Він вивів мене на берег стрімкої річки, де спінені хвилі шуміли по камінню. Ми сиділи на високому березі в затінку вільшини. Северин задумливо дивився на воду. Подув з поля вітрик, зашуміли дерева; він отямився від своїх думок і сказав мені: